

ZEYDİYYE FIRKASI'NIN MEHDİLİK ANLAYIŞI

Zaydiyya's Understanding of Mahdiyyah

İbrahim BAYRAM*

Öz

Şia'nın en ılımlı kolu olarak bilinen Zeydiyye, bazı marjinal grupları dışarıda bırakılacak olursa mehdilik konusunda da mutedil tavrını sürdürmüştür. İmam olabilmek için insanları kendi davasına açıkça çağırmayı şart koşmaları ve emir bi'l-ma'ruf ve nehiy ani'l-münker ilkesine çok büyük değer vermeleri onların mehdilik konusundaki tutumlarını belirlemiştir. Gaybet, ric'at ve takiyye konusunda olumsuz görüş bildirmeleri de bu meseledeki tavırlarında etkili olmuştur. Şia'nın diğer kollarından farklı olarak dönüşü beklenen bir mehdi anlayışını kabul etmeyen Zeydiyye, ahir zamanda ortaya çıkacak bir mehdi fikrini ise benimsemektedir. Bu manada onların Ehl-i Sünnet'te bulunan mehdilik anlayışına benzer bir yaklaşım içerisinde olduklarını söylemek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Zeydiyye, Şia, mehdi, imam, Zeyd b. Ali, imamet

Abstract

Zaydiyya, known as Shi'ite's most moderate group, if some marginal groups are excluded, has maintained its moderate stance on the issue of mahdiyyah. To call people openly in their own cause to be imam and to give great value to the principle of amr-i bi'l-ma'ruf va'n-nahyi ani'l-münkar has determined to their stance on the subject of mahdiyyah. Their negative opinions on the occultation, raj'a, and taqiyya it has been effective in attitudes on this issue. Zaydiyya, who does not accept the concept of a mahdi that is expected to return unlike the other sects of Shi'ite, adopts the idea of a Mahdi will emerge in latter days. In this sense, it is possible to say that they are in an approach similar to the conception of mahdiyya in the Ahl al Sunnah.

Keywords: Zaydiyya, Shi'ite, mahdi, imam, Zaid b. Ali, imamate

GİRİŞ

Şii fırkaların içerisinde Ehl-i Sünnet'e en yakın mezhep olarak tavsif edilen Zeydiyye imamet meselesinde genel hatlarıyla takip ettikleri ılımlı çizgiyle diğer Şii gruplardan ayrılır. Hz. Hüseyin'in torunu Zeyd'i kendilerine imam kabul etmeleri itibarıyla Zeydiyye

* Yrd. Doç. Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, ibraram@mynet.com

diye anılan bu fırka çeşitli tasniflere tabi tutulur. Carüdiyye, Süleymaniyye ve Butriyye şeklinde yapılan genel taksimin dışında¹ kimi mezhep tarihçileri bunlara Yakubiyye², Sabbâhiyye³, Acliyye⁴, Kâsımiyye⁵, Nâsırıyye⁶, Ebkarıyye, Ebterıyye, Akabiyye, Yemâniyye⁷ (Nuaymiyye), Hâdeviyye⁸, Hüseyniyye⁹ ve Mutarrıfiyye¹⁰ gibi fırkaları da dâhil ederler.

1. İmamet Meselesine Bakışı

Hz. Peygamber'den sonra insanların en faziletlisi olması itibarıyla onun makamına en layık kişinin Hz. Ali olduğunu düşünen ve bu

- ¹ Ebü'l-Muzaffer İmadüddin İsferayinî, *et-Tebşir fî'd-din ve temyizü'l-fırkati'n-naciye ani'l-fıraki'l-hâlikîn*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1403/1983), 27; Ebû Mansûr Abdülkahir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırkati'n-naciye minhüm*, thk. Muhammed Osman el-Huşt (Kahire: Mektebetü İbn Sina, [t.y.]), 41-43; Ebü'l-Feth Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Ali Mühenna ve Ali Hasan Faûr (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1414/1993), 1: 183.
- ² Ebü'l-Hasan el-Eş'ari, *Makalatü'l-İslâmiyyin ve ihtilafü'l-musallin*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Kahire: Mektebetü'n-Nehda'l-Mısriyye, 1950), 1: 137. Eş'ari birisinin ismini zikretmeksizin Zeydiyye'nin altı kolu olduğunu söyler. bkz. *a.g.e.*, 1: 132-137.
- ³ Sa'd b. Abdullah Ebû Halef el-Kummî, *Kitâbü'l-makalat ve'l-fırak*, tsh. Muhammed Cevâd Meşkûr (Tahran: Merkez-i İntişarat-ı İlmi ve Ferhengi, 1360), 71; Ahmed Şevki İbrâhim Amerreci, *el-Hayatü's-siyasiyye ve'l-fikriyye li'z-zeydiyye fî'l-meşriki'l-İslâmî*, (Kahire: Mektebetu Medbuli, 2000), 96.
- ⁴ el-Kummî, *Kitâbü'l-makalat*, 73.
- ⁵ Mehdi-Lidinillâh Ahmed b. Yahyâ b. Murtazâ İbnü'l-Murtazâ, *Kitâbu'l-milel ve'n-nihal, Mukaddime-i Kitabi'l-Bahri'z-zehhar el-câmi' li-mezahibi ulemai'l-emsar* içinde, (San'a: Dârü'l-Hikmeti'l-Yemaniyye, 1988/1409), 1: 40; Ahmed Şevki, *el-Hayatü's-siyasiyye ve'l-fikriyye li'z-zeydiyye*, 83.
- ⁶ İbnü'l-Murtazâ, *Kitâbu'l-milel ve'n-nihal, Mukaddime-i Kitabi'l-Bahri'z-zehhar* içinde, 1: 40; Ahmed Şevki, *el-Hayatü's-siyasiyye ve'l-fikriyye li'z-zeydiyye*, 94.
- ⁷ Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali Mes'udi, *Mürücü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*, thk. Kemal Hasan Mer'î (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2005), 3: 172-173.
- ⁸ Ahmed Şevki, *el-Hayatü's-siyasiyye ve'l-fikriyye li'z-zeydiyye*, 93.
- ⁹ Ebû Saïd Neşvan b. Saïd Neşvanü'l-Himyeri, *Huru'l-Iyn*, thk. Kemal Mustafa (Beyrut: Dâru Âzâl, 1985), 208.
- ¹⁰ İsmail b. Ali el-Ekva, *ez-Zeydiyye neş'etuha ve mu'takidatuha*, (San'a: Mektebetü'l-Ceyli'l-Cedid, 1428/2007), 90.

manada çeşitli istidlallerde bulunan Zeydiyye¹¹, imameti Hz. Fâtıma'nın soyuna hasreder ve bu nesilden gelen ilim, cesaret, zühd ve sehavet sahibi bir zatın imamlık için hurûc edebileceğini ve bu niteliklere haiz olarak ortaya atılan kişiye itaat edilmesi gerektiğini savunurlar¹². Nitekim bu fırkanın Cârüdiyye kolu¹³ ve bazı niteliklere sahip olması şartıyla Kâsımiyye fırkası da imameti Hz. Hasan veya Hz. Hüseyin soyundan gelen kişiye has kılar¹⁴. Şii müellifler Kummi ve Nevbahtî ise aralarında Butriyye'nin de olduğu bazı Zeydî fırkalarının imameti Hz. Ali soyundan gelen kişi ile takyid edip bunun için özel bir şahıs tayinine gitmediklerini ifade ederler¹⁵. Bununla birlikte genel anlamda Zeydiyye imameti Hz. Fâtıma soyuna tahsis etmekle¹⁶, onu Hz. Ali soyuna şamil kılan Keysâniye ve bunu sadece Hz.

¹¹ Ebû'l-Hüseyin Yahyâ b. Hüseyin b. Kasım Haseni Zeydi Hâdi-İlelhak, *Kitâbun fîhi marîfetullah azze ve celle, Mecmûu resâilî'l-İmâm el-Hâdi ile'l-Hakk Yahya b. el-Hüseyin b. el-Kâsım b. İbrahim* içinde, thk. Abdullah b. Muhammed eş-Şâzelî, (Amman: Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekafiyye, 1421/2001), 53-54; a.mlf.; *Kitâbu usûlî'd-dîn, Mecmûu resâilî'l-İmâm el-Hâdi ile'l-Hakk Yahya b. el-Hüseyin b. el-Kâsım b. İbrahim* içinde, thk. Abdullah b. Muhammed eş-Şâzelî, (Amman: Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekafiyye, 1421/2001), 194-195; a. mlf., *Cevâbu meseleti'n-nübüvve ve'l-imâme, Mecmûu resâilî'l-İmâm el-Hâdi ile'l-Hakk Yahya b. el-Hüseyin b. el-Kâsım b. İbrahim* içinde, thk. Abdullah b. Muhammed eş-Şâzelî, (Amman: Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekafiyye, 1421/2001), 436-438; Hüseyin b. Bedreddin, *Yenâbü'n-nasiha fî'l-akâidi's-sahiha*, thk. el-Murtaza b. Zeyd el-Mahatvarî el-Hasenî (San'a: Mektebetü Bedr, 1422/2001), 325-348.

¹² Yahyâ b. Hüseyin, *Kitâbun fîhi marîfetullah*, 54-56; a. mlf., *Cevâbu meseleti'n-nübüvve ve'l-imâme*, 431-433; a. mlf., *Mesele fî'l-imâme, Mecmûu resâilî'l-İmâm el-Hâdi ile'l-Hakk Yahya b. el-Hüseyin b. el-Kâsım b. İbrahim* içinde, thk. Abdullah b. Muhammed eş-Şâzelî, (Amman: Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekafiyye, 1421/2001), 484; Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1: 179-180; Ebû Abdullah İbnü'l-Muallim Muhammed b. Muhammed Müfid, *Evâilü'l-makâlât fî'l-mezahib ve'l-muhtarat*, thk. İbrahim el-Ensârî (Meşhed: el-Mü'temerü'l-Alemi li-Elfiyyeti's-Şeyh el-Müfid), 1413, 39.

¹³ Nevbahtî, *Fıraku's-Şia*, 19.

¹⁴ Muhammed b. Kâsım b. İbrâhim er-Ressî, *Kitâbu'l-usûlî't-tis'a, Mecmûu kütüb ve resâilî'l-İmâm Muhammed b. el-Kasım er-Ressî* içinde, thk. Abdülkerim Ahmed Cedban (Sa'de: Mektebetü't-Türasî'l-İslâmî, 1423/2002), 108-109.

¹⁵ el-Kummi, *Kitâbü'l-makalat*, 73-74; Ebû Muhammed Hasan b. Musa en-Nevbahtî, *Fıraku's-Şia*, (İstanbul: Matbaatü'd-Devle, 1931), 50-51.

¹⁶ Yahyâ b. Hüseyin, *Kitâbun fîhi marîfetullah*, 56; a.mlf., *Cevâbu meseleti'n-Hüseyin b. Abdullah et-Taberî, Mecmûu resâilî'l-İmâm el-Hâdi ile'l-Hakk Yahya b. el-Hüseyin b. el-Kâsım b. İbrahim* içinde, thk. Abdullah b. Muhammed eş-

Hüseyin evladına hasreden İmamiyye'den ayrılır¹⁷. Yine imam için özel bir şahıs tayinine gitmemeleri itibariyle İmamiyye fırkasında bulunan vasiyet ve imamın isminin nasta açıkça belirtilmesi şeklindeki fikri reddeden bir yaklaşım sergilerler¹⁸.

En faziletli sahabe olarak değerlendirdikleri Hz. Ali'nin birtakım saiklerle hilafeti Hz. Ebû Bekir'e bıraktığını savunan Zeydiyye, efdal varken mefdûlun imametini caiz olduğu için onun veya Hz. Ömer'in hilafetinin meşruiyetinde bir sıkıntı olmadığını söylerler¹⁹. Hz. Ali'nin imametine delalet eden nasların kapalı olup bir istidlale bağlı olarak anlaşılacağını düşünen Zeydiyye²⁰ Hz. Ali'nin imametine dair bir istidlalde bulunmama ve ondan önce bu işi yüklenme itibariyle ilk iki halifenin bir yanlış içerisine düştüklerini belirtmekle yetinirler²¹. Genel anlamda mefdûlun imametini tecviz ederken ise imamın zaten birtakım sıfatlara sahip olması gerektiğini, bu şartları taşıdıktan sonra ayrıca onun her manada diğer insanların önünde olması gibi bir halin aranmayacağını söylerler²². Ancak bu prensibin Hz. Ebû Bekir'in hilafetine hâlel gelmemesi amacına matuf olarak ortaya çıktığını düşünen kimi çağdaş müellifler bu işe cevaz verilse de normal şartlarda ahkâmın uygulanması hususunda o mefdûlun efdal olan zatın söylediklerini yerine getirmesi gerektiğini savunurlar²³. İmâm Zeyd'den sonra efdalin imametini dışında bir seçenek olmadığını ileri süren bu yaklaşım gerçekte bu düsturun temel kaide

Şâzelî, (Amman: Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekafiyye, 1421/2001), 537.

¹⁷ Ebû İdris İmam Müeyyed-Billah Yahyâ b. Hamza b. Ali b. İbrahim Hüseyni Müeyyed-Billah, *et-Temhid fî şerhi Mealimi'l-adl ve't-tevhid*, thk. Hişam Hane-fi Seyyid (Kahire: Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, 2008/1429), 2: 554; Ahmed Şevki, *el-Hayatü's-siyasiyye ve'l-fikriyye li'z-zeydiyye*, 169.

¹⁸ el-Mansûr Billah Abdullah b. Hamza b. Süleyman, *el-İkdü's-semîn fî ahkâmi eimmeti'l-hâdîn*, thk. Abdüsselam b. Abbas (Amman: Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekafiyye, 1421/2001), 51-54, 139-147; Ali Sami en-Neşşâr, *Neş'etü'l-fikri'l-felsefi fî'l-İslâm*, (Kahire: Dârü'l-Maârif, [t.y.]), 2: 130.

¹⁹ el-Kummi, *Kitâbü'l-makalat*, 17; Nevbahtî, *Fıraku's-Şia*, 18.

²⁰ Yahyâ b. Hamza, *et-Temhid*, 2: 587.

²¹ Abdullah b. Hamza, *el-İkdü's-semîn*, 54.

²² Yahyâ b. Hamza, *et-Temhid*, 2: 566-567.

²³ Ahmed Mahmûd Subhi, *Fî ilmi'l-kelam: Zeydiyye*, (Beyrut: Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1991), 62.

olarak alınmadığına delil olarak böylesi bir durumda İmâm Zeyd'in savunduğu hurûc fikrinin gerekçesinin ortadan kalkacak olmasını gösterirler²⁴. Yorumu dayalı olarak ortaya konulan bu görüşün Zeydî kaynaklar tarafından tam anlamıyla teyid edildiğini söylemek zor gözükmemektedir.

Kummî ve Nevbahtî Zeydiyye'nin imamın ricatı hakkındaki görüşlerine temas ederken ise onların bunu bir iman maddesi olarak görmedikleri gibi onu mutlak anlamda yalanlama cihetine de gitmediklerini, dilemesi halinde Allah'ın bunu gerçekleştirebileceğini söylediklerini iddia ederler²⁵. Kummî, Zeydiyye'ye nisbet ettiği Sabba-hiyye fırkasının ise ricat fikrini benimsediğini söyler²⁶. Şeyh Müfid ise ricat konusunda Zeydiyye'nin İmamiyye'den farklı düşündüğünü söylemekle yetinir²⁷. Genel anlamda bu fırka bedâ ve takiyye düşüncesine de karşı çıkar²⁸. Nitekim Zeyd b. Ali'nin imamlar için beda, takiyye, ricat, ismet ve ledünni ilme sahip olmak gibi İmamiyye fırkasının kabul ettiği görüşleri reddettiği belirtilir²⁹. Zeydiyye mezhebinin önemli kollarından biri olan Kâsımiyye fırkası da imama peygamberlik sıfatları yükleyenleri gerçekte nebinin ve imamın ne olduğunu anlamamakla itham ederek bu tarz bir anlayışa karşı olduğuna işaret eder³⁰.

Zeydiyye'nin kimi görüşlerini üç ana kolu üzerinden de ortaya koymak gerekir. Buna göre Cârûdiyye fırkasında Hz. Peygamber ismen değilse de vasfen Hz. Ali'yi kendisinden sonra imam tayin

²⁴ Ahmed Şevki, *el-Hayatü's-siyasiyye ve'l-fikriyye li'z-zeydiyye*, 167-168. Yine onlar savaşlarının tümünde Hz. Ali'nin hep haklı olan tarafı temsil ettiğini de savunurlar. bkz. el-Kummî, *Kitâbü'l-makalat*, 11; Ahmed Şevki, *el-Hayatü's-siyasiyye ve'l-fikriyye li'z-zeydiyye*, 168.

²⁵ el-Kummî, *Kitâbü'l-makalat*, 50; Nevbahtî, *Fıraku's-Şia*, 37.

²⁶ el-Kummî, *Kitâbü'l-makalat*, 71.

²⁷ Müfid, *Evâilü'l-makâlât*, 46.

²⁸ Abdullah b. Hamza, *el-Ikdü's-semîn*, 180-193; Nevbahtî, *Fıraku's-Şia*, 55; Ahmed Şevki, *el-Hayatü's-siyasiyye ve'l-fikriyye li'z-zeydiyye*, 230.

²⁹ Mahmûd Subhi, *Zeydiyye*, 63-64. Zeydiyye'nin önemli kelimcilerinden Yahya b. Hamza'nın İmamiyye'nin ismet şartını nefyeden görüşleri için bkz. Yahyâ b. Hamza, *et-Temhid*, 2: 557-563.

³⁰ Muhammed b. Kâsım b. İbrâhim er-Ressî, *Kitâbu'l-usûli't-tis'a*, *Mecmûu kütüb ve resâilü'l-İmam Muhammed b. el-Kasım er-Ressî* içinde, 115-116.

etmiştir. İnsanlar bunu anlamakta eksik kaldıkları gibi bununla mevsuf olan zatı bulma cihetine de gitmemiş ve kendi iradeleriyle Hz. Ebû Bekir'i bu göreve getirmeleri itibariyle küfre düşmüşlerdir. Zeyd b. Ali'den sonra Muhammed b. Abdullah'ı imam olarak gören bu fırka onun mehdiliği hakkında ihtilaf etmiştir. Onun öldürülme-yip yaşadığını ve çıkıp dünyayı adaletle donatacağını iddia edenlerin yanında ölümünü kabullenip imametini Muhammed b. Kasım'a geç-tiğini savunanlar da bulunmaktadır³¹.

Zeydiyye'nin bir diğer fırkasını oluşturan Süleymaniyye ise, imametini halkın şûrasıyla belirleneceğini, Müslümanların ileri ge-lenlerinden iki kişinin yapacağı bir akitle imametini gerçekleştire-bileceğini ve genel kanaate uygun olarak daha faziletlisi olsa da mefdûlun imametinin geçerli olacağını ifade ederler. Hz. Ali varken ilk iki halifeye yapılan beyatı bir nevi ictihadî hata olarak değerlen-dirip³², bu makama geçmelerinden dolayı onlara fasık damgası vu-rulamayacağını dile getirirler³³.

Bir diğer Zeydiyye fırkası olan Butriyye ise Hz. Peygamber'den sonra en faziletli sahabenin Hz. Ali olup onun imamete daha layık olduğunu, ancak onun diğerlerinin hilafetine karşı çıkmadığını, bu manada onun razı olduğu hususa kendilerinin de rıza gösterecek-le-rini belirtirler. Zaten Hz. Ali'nin bu işe onayı olmasa Hz. Ebû Be-kir'in helak olacağını, faziletli olan rıza gösterdikten sonra mefdûlun imametinde bir sıkıntı olmayacağını söylerler³⁴. Hz. Hasan veya Hz. Hüseyin soyundan olup da hurûc eden âlim, zahid ve cesur olan bir zatın imam olacağını kaydederler. Bu duruma haiz olan iki kişinin imamet iddiasında bulunması halinde daha zahid ve faziletli olanın;

³¹ Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1: 184.

³² Ebû'l-Hasan el-Eş'ari, *Makalatü'l-İslâmiyyin*, 1: 135; Mâlâtî fırkanın ismini vermezse de yaptığı tavsif Süleymaniyye fırkasına uymaktadır. bkz. Ebû'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman Malâtî, *et-Tenbih ve'r-red ala ehli'l-ehva ve'l-bida*, thk. Muhammed Zeynuhum Muhammed Azb (Kahire: Mektebetu Medbuli, 1413/1992), 28; İsferayînî, *et-Tebîr fî'd-din*, 28-29; Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1: 186.

³³ Nevbahtî, *Fıraku's-Şia*, 9.

³⁴ el-Kummi, *Kitâbü'l-makalat*, 17-18; Nevbahtî, *Fıraku's-Şia*, 18; Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1: 188.

bunda da eşitlik olursa daha ileri görüşlü olanın öncelikli olduğunu söylerler. Onlara göre farklı iki bölgede olan kişiler tarafından böyle bir iddia ortaya atılırsa, onların her biri kendi bölgesinin imamı olur ve kendilerine itaat gerekir. Bunlar birbirlerine muhalif fetva verdiklerinde ise iki taraf da bu hükümlerinde isabet kaydetmiş kabul edilir³⁵.

Kısaca görüşlerini³⁶ verdiğimiz bu üç ana fırkanın dışında daha sonra farklı birtakım gruplara da ayrılan Zeydiyye mezhebi mensupları günümüzde varlığını Yemen’de sürdürmekte olup³⁷, çoğunluk itibarıyla usulde Mu’tezile³⁸ furûda ise bazı istisnai meseleler dışında Hanefî mezhebine bağlılık gösterirler.³⁹

³⁵ Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1: 188-189; Mahmûd Subhî, *Zeydiyye*, 81. Zeydî imamlardan Hadi-İlelhak Yahyâ b. Hüseyin de (ö. 298/911) ilim ve vera gibi yönlerden yeterli oldukları iddiasıyla “birden fazla imam adayı ortaya çıkarsa ne yapılmalıdır?” şeklinde kendisine sorulan bir suale cevap verirken bu iki veçheden biri itibarıyla birinin diğerine üstünlüğü olacağını, bunlar itibarıyla bir temyiz sağlanamazsa diğer bir haslette bir fevkiyetin ortaya çıkacağını söyler. bkz. Ebû'l-Hüseyin Yahyâ b. Hüseyin b. Kasım Haseni Zeydî Hâdî-İlelhak, *Cevâbu mesâilî Ebi'l-Kâsım er-Râzî, Mecmûu resâilî'l-İmâm el-Hâdî ile'l-Hakk Yahya b. el-Hüseyin b. el-Kâsım b. İbrahim* içinde, thk. Abdullah b. Muhammed eş-Şâzelî, (Amman: Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekafiyye, 1421/2001), 599.

³⁶ Zeydiyye Mezhebi’nin teşekkülü, tarihçesi ve temel itikadi konulardaki görüşleri için bkz. Mehmet Ümit, *Zeydî İmamet Düşüncesinin Teşekkülü*, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2012), 22-49; a.mlf., “Zeydiyye Mezhebi, İmamet Anlayışı ve Sahabe Hakkındaki Görüşleri”, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/2, (2015): 93-118; Yusuf Gökalp, “Zeydiyye Mezhebinin Görüşleri, Kültürel Miras ve İslam Düşüncesine Katkıları”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/2 (2007): 95-112.

³⁷ Yaşar Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, İstanbul: Anka Yayınları, 2001, 149.

³⁸ Zeydiyye ile Mu’tezile arasındaki ilişkilerin gelişim seyri için bkz. Mehmet Ümit, *Zeydiyye-Mu’tezile Etkileşimi Zeyd b. Ali’den Kâsım Ressî’nin Ölümüne Kadar*, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 81-216; a.mlf., “Hazar Zeydîleri ve Mu’tezilîler”, *İslâmî İlimler Dergisi*, 6/1 (2011): 231-254.

³⁹ Seyyid Şerif el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, thk. Abdurrahman Umeyre (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1417/1997), 3: 690. Erken dönem Zeydîlerle Hanefîler arasındaki ilişkiler konusunda bkz. Fatih Yücel, “İlk Dönem Irak Hanefîlerinin Zeydî Usulüne Etkilerine Yönelik Bir İnceleme (Kerhi ve Ebû Abdullah el-Basrî Örneği)”, *Diyanet İlmî Dergi*, 52/2 (2016): 115-146; Mehmet Ümit, “Zeydîlerle Hanefîler Arasındaki İlişkiler Üzerine”, *IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu –Hanefîlik-Mâturîdîlik- 05-07 Mayıs 2017* içinde, edit. Cengiz

2. Mehdilik Tasavvurları

2.1. İmam Zeyd'in Mehdilik Anlayışı

Zeyd b. Ali'nin mehdilik hakkındaki düşüncesi daha çok bir kısım çağdaş müellifler tarafından ona nisbet edilen bazı görüşler üzerinden yorumsal bir şekilde ortaya konulmakla birlikte doğrudan onun mehdi inancına yer veren kimi klasik Zeydî kaynaklar da bulunmaktadır. Bunlardan biri olan Zeydiyye mezhebinin önemli imam ve âlimlerinden Abdullah b. Hamza (ö. 614/1217) âhir zamanda bir mehdinin ortaya çıkacağı hususunda bizzat ondan aktarılan bazı rivayetlere yer vermektedir. Ravi silsilesi üzerinden nakledilen bu rivayetlerin birinde kendisine Mehdi hakkında soru tevcih edilen Zeyd'in onun çıkacağını ve Hz. Fâtıma'nın soyundan olup Allah'ın muradına göre Hz. Hasan veya Hüseyin neslinden geleceğini söylediği zikredilir⁴⁰. Bir diğer rivayette ise yeryüzünü adaletle donatacak mehdinin kendisi mi olduğu şeklinde bir soruya muhatap olan İmam Zeyd'in buna olumsuz cevap verdiği, sonrasında soranların onu bir bela anahtarı olarak gören ifadeler kullanması üzerine de bunu reddedip onun kendi soyundan çıkacağını söyleyerek onların bu konuda yanlış bilgi sahibi olduğuna işaret ettiği belirtilir⁴¹. Bir başka rivayette benzer şekilde Zeyd'in mehdinin çıkışının hak olup onun Ehl-i beyt'e mensub bulunduğunu ifade ettiği, karşısında oturan kişilere hitaben onların o mehdiye ulaşamayacaklarını ve onun son dönemde zuhur edeceğini söylediği kaydedilir. Aynı rivayetin devamında ise bu soydan gelip insanları kendisinin de uyduğu Kur'an ve sünnete çağıran imama ittiba edilmesi ve onunla aynı safta savaşmaktan kaçınılmaması gerektiği ve ona uyulduğunda insanların hidayete ereceğini söylediği ifade edilir⁴².

İmam Zeyd'in mehdilik düşüncesine ulaşmak için işin rivayet kısmından ziyade dirayet boyutuna odaklanan ve imam olacak kişi-

Çuhadar vd. (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Matbaası, 2017), 1: 181-194.

⁴⁰ Abdullah b. Hamza, *el-Ikdü's-semîn*, 195.

⁴¹ Abdullah b. Hamza, *el-Ikdü's-semîn*, 197-198.

⁴² Abdullah b. Hamza, *el-Ikdü's-semîn*, 198-199.

de aradığı şartlara ağırlık verip bu doğrultuda yorumlar üreten yaklaşımlar ise daha çok imamın hurûcu, insanları davasına çağırması ve emir bi'l-maruf ile nehiy ani'l-münker görevi hususunda onun dile getirdiği fikirleri ön plana çıkarmaktadır. İmam Zeyd'e göre imamet iddiasında bulunacak kişinin insanları kendi davasına açıkça çağırarak hurûc etmesi şarttır. Bu zikrettiği şart onun diğer Şii fırkalardan ayrılmasını sağlayan en temel farklılıklarından birini oluşturmaktadır. Zeyd'e göre imamet iddiasında bulunup da evinde oturan kişiye tabî olmak caiz olmadığı gibi onun imamlığına hükmetmek de doğru olmaz. Onun koştuğu bu şart kardeşi Muhammed el-Bakır tarafından eleştirilmiş ve rivayete göre kardeşi kendisine "senin bu hurûc şartına göre babanın imametinin de geçerli olması gerekir" şeklinde bir tarzda bulunmuştur⁴³. Zeyd'in buna nasıl mukabele ettiği hususunda ise kaynaklarda bir ifade geçmemektedir⁴⁴. Bir başka rivayette İmam Zeyd'in kardeşi Muhammed el-Bakır'ı imamete en layık zat olduğu gerekçesiyle hurûca teşvik ettiği, ancak Muhammed'in babasını örnek vererek onun da zamanında bu işe en layık kişi iken böyle bir işe kalkışmadığını öne sürerek bu teklifi reddettiği aktarılır⁴⁵.

İmam Zeyd'in hurûc ile doğrudan bağı olan ve mehdi düşüncesi-ne de ışık tutan emir bi'l-maruf ve nehiy ani'l-münker ilkesi konusunda oldukça hassas olduğu görülmektedir. Bu vazifeden geri kalması halinde Hz. Peygamber'in itabına maruz kalmaktan korkmakta⁴⁶ ve kendisinden nakledilen bir ifadeye göre bu görevi yapmadan onun yanına varmaktan hayâ etmektedir⁴⁷. Zeyd'e göre Hz. Fâtıma soyundan gelen cesur, âlim, zahid ve cömert olan bir kişi,

⁴³ Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1: 181.

⁴⁴ Mahmûd Subhi, *Zeydiyye*, 61.

⁴⁵ Sırrı Giridi, *Ârâu'l-milel*, (İstanbul: A. M. Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1303), 150. Sırrı Giridi'nin naklettiği bu rivayet muhtemelen bir önceki rivayetin yanlış aktarımından ortaya çıkmıştır.

⁴⁶ Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî fi'l-âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye*, (Beyrut: Dâru Sâdır, [t.y.]), 133; Ahmed Şevki, *el-Hayatü's-siyasiyye ve'l-fikriyye li'z-zeydiyye*, 60.

⁴⁷ İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, 133; Yahya b. el-Hüseyn b. Harun, *Teyşiru'l-metâlib fi emâli Ebi Tâlib*, thk. Abdullah b. Hammûd el-İzzî (San'a: Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali, 1422/2002), 155.

zulme başkaldırmak üzere ortaya çıktığında imam olur. Evinde oturup da örtüyü üstüne çeken ve cihaddan geri duran değil, Allah yolunda savaşan ve halkı korumak için çabalayan kimse bu görevi hak eder. Kılıçtan başka münkeri ortadan kaldırma imkânı yoksa emir bi'l-maruf ve nehiy ani'l-münker görevi için kılıçla mücadele edilmelidir. Hak ancak böyle bir yoldan ayakta tutulabilir⁴⁸. Onun bu görüşlerini takip eden Zeydiyye fırkası da aynı düşüncüyü savunmuş ve başka imkân olmaması halinde kılıçla bu işi görmenin vacip olduğuna hükmetmiştir⁴⁹.

Zeyd'e göre Müslümanların kendisine itaat etmesi gereken Ehl-i beyt mensubunun insanları Kur'an ve sünnete çağırıp, hükümlerini bu iki kaynağa göre vermesi gerekmektedir. Bu ilkeyi bilmeyen ve yerine getirmeyen kişinin imamlığı söz konusu olmaz. Ona herhangi bir şekilde ittiba da edilmemelidir⁵⁰. Ona göre bir hurûca kalkışmaksızın imamet iddia eden kişiye uyulmayacağı gibi onun imamlığını benimsemek de caiz olmaz⁵¹. Bu görüş Cârüdiyye fırkası tarafından da aynen savunulacaktır⁵². Ali Sami en-Neşşâr İmam Zeyd'in imamlık iddia eden kişinin bu makama gelmesi için hurûc şartını ileri sürmesini Mutezile'nin beş temel ilkesi arasında yer alan emir bi'l-maruf ve nehiy ani'l-münker ilkesinden etkilenmesi ile izah

⁴⁸ Muhammed b. Yakub el-Küleynî, *Usûlu'l-Kâfi*, (Beyrut: Menşûrâtü'l-Fecr, 1428/2007), 1: 221; Mahmûd Subhi, *Zeydiyye*, 60-61; Hasan Hudayri Ahmed, *Kıyamü'd-devleti'z-Zeydiyye fi'l-Yemen: 280-298 h. / 893-911 m.*, (Kahire: Mektebetu Medbuli, 1996), 130.

⁴⁹ Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saïd İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-mîlel ve'l-ehva ve'n-nihal*, (Kahire: Mektebetü's-Selami'l-Alemiyye, [t.y.]), 4: 132; Ahmed Şevki, *el-Hayatü's-siyasiyye ve'l-fikriyye li'z-zeydiyye*, 202.

⁵⁰ Abdülemir eş-Şâmî, *Tarihu'l-fırkatî'z-Zeydiyye*, (Necef: Matbaatü'l-Âdâb, 1974), 315. Zeydî imamlardan Hadi-İlelhak Yahyâ b. Hüseyin b. Kasım da (ö. 298/911) gerekli şartları taşımayan Peygamber ailesi mensubuna itaatın vacib olmadığını ifade eder. bkz. Ebû'l-Hüseyin Yahyâ b. Hüseyin b. Kasım Haseni Zeydi Hâdi-İlelhak, *Kitâbu da'vetin veccehe bihâ ilâ Ahmed b. Yahya b. Zeyd ve min kübelihî, Mecmûu resâilî'l-İmâm el-Hâdi ile'l-Hakk Yahya b. el-Hüseyin b. el-Kâsım b. İbrahim* içinde, thk. Abdullah b. Muhammed eş-Şâzelî, (Amman: Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekafiyye, 1421/2001), 512-514.

⁵¹ Ahmed Şevki, *el-Hayatü's-siyasiyye ve'l-fikriyye li'z-zeydiyye*, 203.

⁵² Ebû'l-Abbâs Abdullah b. Muhammed Naşi el-Ekber, *Mesâilü'l-imâme*, thk. Josef van Ess, (Beyrut: Franz Steiner Verlag, 1971), 42.

eder⁵³. Zeyd'in huruc ile ilgili bu görüşü Hz. Ali'den önceki halifelerin imametini kabulü dikkate alındığında çelişki gibi gözüküyorsa da onun bu düşüncesi Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'den sonra gelecek imamlar için geçerli olmalıdır. Nitekim Zeydî kaynakların Hz. Ali dışında onun iki oğlunun imameti için de (kapalı, gizli) naslardan istidlalde bulunmaları bu hususu teyid etmektedir⁵⁴. Yine Zeydî bir âlim, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in imametinin nasla belirlendiğini ifade ettikten sonra, onlardan sonra aynı soydan imamet şartını üzerinde toplayan kişinin imam olacağını söylerken aynı hususu vurgulamış olmaktadır⁵⁵.

Zeyd'e göre imamlık için gerekli niteliklere sahip olan zat açıkça insanları kendisine uymaya çağırdığında o kişi imam ve mehdi olarak görülmelidir. Bu manada o, İmamiyye gibi mehdiyi muayyen bir kişi olarak belirlemez⁵⁶. Yine onlar gibi imamların intikamını almak veya adaleti tesis etmek amacıyla gaib imamın ricat edeceği gibi bir fikri benimsemez⁵⁷. Zeydiyye'nin önemli âlimlerinden biri olan Yahya b. Hamza da (ö. 749/1348) Salihîyye bir tarafa bırakılırsa Zeydiyye Fırkası'nın imamet için nass veya seçimi değil daveti şart kıldıklarını belirtir⁵⁸. Hz. Hasan veya Hz. Hüseyin'in evlatlarından gerekli şartları taşıyan bir zat insanları imametini tanımaya davet ettiğinde onun imamlığının sahih olduğunu burada onun hurûc etmesi ve halkı davasına çağırmasının asıl ölçü bulunduğunu kaydeder. Bu davetin de ehil olan zatın kendi imametine çağırması, zalimlere kar-

⁵³ en-Neşşâr, *Neş'etü'l-fikri'l-felsefi*, 2: 122. Mahmud Subhi de onun imamlar hakkında beda, ismet, ledünni ilim ve ricat gibi gaybi alana taalluk eden fikirleri kabul etmemesini Mu'tezile'nin akli esas alan bakış açısından etkilendiği ile ilgili olarak izah eder. bkz. Mahmud Subhi, *Zeydiyye*, 65.

⁵⁴ Yahyâ b. Hüseyyn Hâdi-İlelhak, *Kitâbun fîhi marîfetullah, Mecmûu resâili'l-İmâm el-Hâdî ile'l-Hakk Yahya b. el-Hüseyyn b. el-Kâsım b. İbrahim* içinde, 54; Hüseyin b. Bedreddin, *Yenâbiu'n-nasiha*, 406-408.

⁵⁵ Ahmed b. Muhammed b. Salah eş-Şerefî el-Kâsımî, *Kitâbu iddeti'l-ekyâs fî şerhi meâni'l-esâs*, (San'a: Dâru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, 1415/1995), 2: 138.

⁵⁶ Ahmed b. Muhammed b. Salah, *Kitâbu iddeti'l-ekyâs*, 2: 190.

⁵⁷ Mahmud Subhi, *Zeydiyye*, 64-65. Ricat fikrini kabul etmeyen Zeyd'e göre sadece hesaba çekmek ve ceza yahut mükâfatlarını vermek için ölümlerin dönüştürülmesi söz konusudur. bkz. Muhammed Ebu Zehra, *İslam'da Fikhi Mezhepler Tarihi*, çev. Abdülkadir Şener, Konya: Ayyıldız Matbaası, 1968, 1: 37.

⁵⁸ Yahyâ b. Hamza, *et-Temhid*, 2: 569.

şı çıkması ve emir bi'l-maruf ile nehiy ani'l-münker görevinde bulunması anlamına geldiğini ilave eder⁵⁹.

Zeydiyye'nin genel anlamda imam olabilmek için onun davetini açıkça ilan etmesini şart koşmaları, gaib imam fikrini ortadan kaldıran bir anlam içermektedir. Bu yüzden Zeydi imamlar fikirlerini mücadele alanında da aleni bir şekilde ortaya koymuşlardır⁶⁰. Onlar imam olabilmek için kılıçla ortaya çıkma anlayışına sahip olduklarından hepsi bir nevi mehdi pozisyonuna sahip olmuşlar ve diğer Şii fırkalarından farklı olarak mücadele sahasına atılmak için beklenen mehdi fikrine ihtiyaç duymamışlardır⁶¹. İki imamet adayının iki ayrı bölgede imam olabileceği şeklindeki görüşlerinden dolayı da Yemen'de Yahya el-Hâdi (ö. 298/911), Deylem ve Taberistan bölgesinde ise Nasır el-Utruş (ö. 304/917), aynı zaman dilimi içerisinde imamet iddiasında bulunabilmiştir⁶².

Zeyd b. Ali hal ve akd ehlinin maslahata göre yapacağı seçim doğrultusunda imamın belirleneceğini, bu seçime muhatab olabilmek için Ehl-i beyt mensubu olan kişinin iradesini açıkça ortaya koyması gerektiğini belirtir. Bunun sağlanması amacıyla da insanlar kendi davasına aleni bir surette davet etmesini zaruri sayar. Bu işin veraset usulü ile olması veya vasiyete bağlanması halinde bu aleniyetin ortadan kalkacağını düşündüğü için bu tarz bir tayine karşı çıkar. Böylece imamın seçimle değil, vasiyetle o makama geldiği veya geleceğine inanan İmamiyye'den farklı bir yol izlemiş olur⁶³. Yine bu yaklaşımın bir uzantısı olarak pasif bir imamet anla-

⁵⁹ Yahyâ b. Hamza, *et-Temhid*, 2: 609-610.

⁶⁰ Yusuf Gökalp, *Şii Gelenekte Alternatif Bir İktidar Mücadelesi Erken Dönem Zeydilik*, (Ankara: Araştırma Yayınları), 113.

⁶¹ Kamil Mustafa Şeybî, *es-Sılatu beyne't-tasavvuf ve't-teşeyyu'*: *anasırü's-şia fi't-tasavvuf*, (Beyrut: Dârü'l-Endelüs, 1982), 1: 186.

⁶² Ahmed Şevki, *el-Hayatü's-siyasiyye ve'l-fikriyye li'z-zeydiyye*, 171. Zeydi âlimlerden Yahya b. Hamza ise bu konuyla alakalı olarak iki imam ortaya çıktığında hangisi diğerinden evvel bu davaya atıldıysa önceliğin ona ait olduğunu kaydeder. Bunun bilinmemesi halinde iki iddianın da batıl olup yeni bir dava ile ortaya çıkılması gerekeceğini söyler. bkz. Yahyâ b. Hamza, *et-Temhid*, 2: 610.

⁶³ Muhammed Ebu Zehra, *el-İmam Zeyd: hayatuhu ve asruhu*, (Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabi, 1425/2005), 197.

yışından öte aktif ve etkin bir imamet düşüncesinin temsilciliğini yapar⁶⁴.

İmam Zeyd'e göre imamet kamu yararını tazammun eden bir müessese olduğundan dolayı bu makamı, gizlenip daha sonra çıkacak bir zat, bir mehdi veya tayinle belirlenen bir şahsiyet değil, bu mevkiye gelmesi için nitelikleri ta'dad edilmiş sıfatlara haiz olan ve buna hak iddia eden bir kişi ihraz etmelidir⁶⁵. Kaldı ki anarşiyi önleme, ordu tesis edip düzeniyle ilgilenme ve savaşları yönetme gibi görevleri yerine getirmekle mükellef olan bir imamın gizlenerek bu vazifeleri ifa etme durumunun olmaması İmamiyye'de olduğu gibi bir beklenen mehdi anlayışına imkân tanımamaktadır. Bu manada imam bilgisinden ziyade dini ilkeleri uygulama hususunda kendisine ihtiyaç duyulan bir kişi konumundadır⁶⁶.

M. Ebû Zehrâ'ya göre İmam Zeyd efdal yerine aslahın imametini caiz gördüğü için gizlenen imam gibi bir fikrin savunucusu olmamıştır. Ricat fikrini de kabul etmediği için Keysaniyye ve İmamiyye fırkalarında olduğu şekliyle bir mehdi-i muntazar görüşüne yönelmemiştir. Ona göre imam, gaib veya beklenen bir zat değil, düşmanlarına karşı kılıcını çekip insanları açıkça kendi davasına çağıran ve muhaliflerini yenmeye çalışan bir kişi olmalıdır. Sadece insanların bir maslahata mebni kendisini seçtiği mefdûlün imamet durumu söz konusu olur ise, o halde farklı bir yol takip edilebilir⁶⁷. Bu manada maslahat, efdaliyet düşüncesinden öncelikli bir konuma geçebilir. Müslümanların maslahatı Hz. Fâtıma evladının durumundan daha fazla itibara alınması gereken bir husustur. Buna göre Hz. Fâtıma soyuna mensubiyeti bulunmayan imam adil olup da, bu nesilden gelen herhangi bir kişi ortaya çıkmaz ve Müslümanların işleri istikamet üzere devam ederse, bu durumda endişe edilecek ve isyanı gerektirecek bir vaziyet yoktur. Meseleye bu zaviyeden

⁶⁴ Ignaz Goldziher, *el-Akide ve's-şeria fi'l-İslâm* trc: Muhammed Yusuf Musa vd. (Kahire: Darü'l-Kütübi'l-Hadise, [t.y.]), 237.

⁶⁵ Hüseyin Atay, *Ehl-i Sünnet ve Şia*, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983), 88.

⁶⁶ İsa Doğan, "Zeydiyye Mezhebi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 3, (1989): 100.

⁶⁷ Ebu Zehra, *el-İmam Zeyd*, 220.

bakıldığında imamet konusunda Kureyşî veya Fatımî ailesine mensubiyetin değil maslahat ölçüsünün gerçekleşip gerçekleşmemesinin daha önemli olduğu anlaşılmaktadır⁶⁸. M. Ebû Zehra ve Ali Sami en-Neşşâr Zeydiyye'nin meseleye bakışını bu şekilde yorumlarken bir nevi Ehl-i Beyt mensubu zatın huruç etmesi için ortada bir zulmün olması gerektiğini ihsas etmektedirler. Ancak klasik Zeydiyye kaynaklarının imamet için Hz. Fatıma soyuna mensubiyeti şart koşmaları göz önüne alındığında bu yoruma ihtiyatlı yaklaşılması gerektiği açıktır. Şayet Neşşâr'ın belirttiği şekilde bu soya mensup bir zat imamet için ortaya çıkmazsa zaten insanları kendi davasına çağırma şartı yerine gelmediğinden onun bu vazifeye liyakati yok demektir.

İmam Zeyd'in bu göreve layık olmak için ilgili zatın hurucu ve insanları açıkça davasına çağırmasını şart koşması, emir bi'l-marûf ile nehiy ani'l-münker ilkesine özel bir önem atfetmesi ve ricat düşüncesine karşı çıkması üzerinden ortaya konulan bu görüşler kimi müellifleri onun zihin dünyasında mehdinin zulme karşı başkaldırıp bir nevi müceddidlik görevi ifa eden ve dünyayı adaletle donatmak için Allah yolunda savaşan kişi olduğu kanaatine yöneltmiştir. Ancak hemen belirtmemiz gerekir ki Zeyd b. Ali imam olabilmek için gereken şart ve sıfatları böyle bir fikir manzumesi içerisinde serdetmiş olsa ve ona nisbet edilen bu görüşlerin sıhhatinde bir kuşku duyulmasa bile ahir zamanda ortaya çıkacak mehdinin varlığını da kabul ettiği için onun mehdiyi sadece müceddid şeklinde değerlendirdiğini söylemek doğru gözükmemektedir. Kaldı ki meselenin başında İmam Zeyd'e atfen zikredilen rivayetler ortadayken, ona nisbet edilen bir kısım görüşler üzerinden daha çok yorumsal bir şekilde bir fikir üretmek çok da isabetli gözükmemektedir.

⁶⁸ en-Neşşâr, *Neş'etü'l-fikri'l-felsefi*, 2: 131.

2.2. Zeydiyye Fırkalarının Mehdi'ye Bakışı

2.2.1. Gaib Mehdi Fikrini Benimseyenler

Zeydiyye mezhebinin kendi içerisinde farklı gruplara ayrılan Cârüdiyye fırkası genel anlamda beklenen imamın ricat edeceği fikrine sıcak bakar, ancak onun şahsiyeti hakkında ihtilaf eder. Muhammed b. Abdullah b. Hasan en-Nefsü'z-Zekıyye (ö. 145/762), Muhammed b. Kasım (ö. 219/834) ve Yahya b. Ömer (ö. 250/864) isimlerini mehdi olarak ortaya atan söz konusu fırkaya bağlı bu üç farklı anlayışa göre bu zevat ölmemiştir, zamanı gelince meydana çıkacak ve hâkimiyeti ellerine alacaktır⁶⁹. Cârüdiyye fırkasının ilgili grupları daha sonra mehdiliğine inanacakları o imamın arkasında savaşmaktan da geri durmamıştır. Aralarındaki ihtilaflar fırkanın kurucusu olan Ebu'l-Cârüd Ziyad b. Münzir'in (ö. 150/767) vefatından sonra ortaya çıkmıştır⁷⁰. Bunlardan biri olan Nefsü'z-Zekıyye hakkında daha doğumundan itibaren bazı işaretler üzerinden mehdilik imaları yapılmaya başlanmıştır⁷¹. İbn Kesir'in iddiasına göre ise öyle olmadığı halde o, hadislerde zikredilen mehdi olduğunu ihsas etmek için mehdi lakabını kullanmış⁷², bizzat Halife Mansur'a yazdığı bazı mektuplarda kendisini Mehdi şeklinde isimlendirmiştir⁷³. Babasının da bir topluluğun huzurunda onun mehdi olduğunu söyleyip oradaki zevatı ona beyata çağırıldığı, meclisin sonunda da ona

⁶⁹ Ebü'l-Hasan el-Eş'ari, *Makalatü'l-İslâmiyyin*, 1: 134-135. İsfarayîni, *et-Tebstir fi'd-din*, 28; Abdülkahir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 42; İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel*, 4: 137; Neşvanü'l-Himyeri, *Huru'l-İyn*, 208; Seyyid Şerif el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 3: 689-690; Mahmûd Subhi, *Zeydiyye*, 84; İsmail b. Ali Ekva, *ez-Zeydiyye*, 27.

⁷⁰ en-Neşşâr, *Neş'etü'l-fikri'l-felsefî*, 2: 149. Zeydî imam ve âlimlerden biri olan İbnü'l-Murtezâ ise (ö. 840/1437) Cârüdiyye fırkasının bir kısmına nisbet edilen onların gaybet fikrini benimsedikleri şeklindeki iddianın doğru olmadığını söyler. bkz. İbnü'l-Murtazâ, *Kitâbu'l-milel ve'n-nihal*, 1: 40.

⁷¹ Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, *Makâtilu't-tâlibîn*, thk. Ahmet Sakar (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat, 1427/2006), 210-212.

⁷² Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihaye*, (Beyrut: Mektebetü'l-Maârif, 1410/1990), 10: 84.

⁷³ Abdülalim Abdülazim Bestevi, *el-Mehdi el-Muntazar fi dav'i'l-ehâdis ve'l-asari's-sahiha ve akvali'l-ulema ve arai'l-fıraki'l-muhtelifa*, (Mekke: el-Mektebetü'l-Mekkiyye, 1999/1420), 70.

beyat edildiği⁷⁴, halkın da kendisine büyük bir teveccüh gösterip onu Muhammed b. Abdullah el-Mehdî diye andığı rivayet edilir⁷⁵. Ancak bu konuda emeline ulaşamadığına vurgu yapılan⁷⁶ Nefsü'z-Zekiyye, Abbasi Halifesi Mansur zamanında öldürülmüştür⁷⁷. Onun mehdiliğini Şia'nın gulat kolundan biri olan Muğiriyye ile İmamiyye'nin Muhammediyye fırkası da kabul etmiştir⁷⁸.

Mehdiliğine inanılan zevat arasında bulunan Muhammed b. Kasım ise Halife Mutasım zamanında ayaklanmış, Mütevekkil zamanında ise yakalanıp hapse atılarak orada doğal bir şekilde veya bir rivayete göre de zehirlenerek ölmüştür⁷⁹. Ancak onun imametine kail olan Cârûdiyye fırkasının ilgili grubu kendisinin ölmediğini, mehdi olup yaşadığını ve beslendiğini, günü gelince çıkıp zulümle dolan dünyayı adaletle donatacağını savunmuştur. Daha çok Küfe, Horasan ve Taberistan dağlarında yaşayan kimseler tarafından benimsenen bu düşünce Muhammed b. el-Hanefiyye hakkında Key-saniyye fırkasının ortaya attığı mehdilik fikrini andırmaktadır⁸⁰.

Başlangıçta İmamiyye fırkasının imamlarından Muhammed el-Bâkır ve Cafer-i Sadık'a bağlı iken sonradan Zeydiyye fırkasına katılan ancak İmamiyye ile olan eski bağları itibariyle onların görüşlerinden de etkilenmiş olan Ziyad b. Münzir'in (ö. 150/767) kurduğu Cârûdiyye mezhebi, savunduğu bu ricat ve mehdilik anlayışıyla Zeydiyye fırkaları içerisinde Zeyd b. Ali'nin görüşlerine en uzak, İmamiyye mezhebine en yakın⁸¹, İbn Teymiyye'nin ifadesiyle ona en

⁷⁴ İsfahâni, *Makâtilu't-tâlibîn*, 185.

⁷⁵ İsfahâni, *Makâtilu't-tâlibîn*, 184; Kamil Mustafa, *es-Sılatu beyne't-tasavvuf ve't-teşeyyu'*, 1: 188.

⁷⁶ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihaye*, 10: 84.

⁷⁷ Abdülkahir el-Bağdâdî, *Usûlu'd-dîn*, İstanbul: Matbaatü'd-Devle, 1928, 273.

⁷⁸ Abdülazim Besteve, *el-Mehdi el-Muntazar*, 71; Ethem Ruhi Fırlı, "Mesih ve Mehdi İnancı Üzerine", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25, (1981): 208.

⁷⁹ İsfahâni, *Makâtilu't-tâlibîn*, 472-473.

⁸⁰ Mes'udi, *Mürücû'z-zeheb*, 4: 44.

⁸¹ Mahmûd Subhi, *Zeydiyye*, 84; Ahmed Şevki, *el-Hayatü's-siyasiyye ve'l-fikriyye li'z-zeydiyye*, 84-85.

çok benzeyen gruptur⁸². Hatta Zeydiyye mezhebine mensub kimi zevat onları doğrudan Rafızî olarak görmüştür⁸³. Muhammed b. Abdullah, Muhammed b. Kasım gibi zevatın ölmediğine inanan ve mehdi olarak bekleyen Cârûdiyye fırkası, Keysâniyye ve Vakıfiyye gibi farklı Şîi anlayışların etkisine girip Zeydî düşüncüyü temsil edemeyecek şekilde mensupları itibariyle azınlığa düşmüş⁸⁴ ve bu fırka içerisinde marjinal bir konumda kalmıştır⁸⁵.

Öte yandan Zeydiyye'nin Yemen'de bulunan Hüseyniyye fırkası da Hüseyin b. Kasım'ın (ö. 404/1013) ölmeyip ahir zamanda mehdi olarak zuhur edeceğini iddia etmesi itibariyle Cârûdiyye'de bulunan telakkiye benzer bir görüş savunmuştur. Katıldığı bir savaşın sonunda öldürülmesine rağmen bir kısım cahil bağlıları tarafından ölmeyip sağ kaldığı ve beklenen mehdi olduğu iddia edilmiştir⁸⁶. Hatta yeğeni Kasım b. Abbas amcasının yaşadığına ve beklenen mehdi olduğuna inandığı için imamet iddiasında bulunmamıştır⁸⁷. Bağlıları onun mehdiliği de dâhil olmak üzere görüşlerinin kabul edilmemesi halinde kişinin cehennemlik olacağını savunmaktadır⁸⁸. Onların bir kısmı gaybeti döneminde ona danışarak iş yaptıklarını söylerken, diğer bir kısmı zamanı gelip ortaya çıkıncaya kadar onun kimse tarafından görülemeyeceğini iddia etmektedir⁸⁹. Öte yandan Hüseyin b. Kasım hakkında ileriye sürülen gaybet ve ricat iddiaları ona bağlılık bildirmiş olan kimi zevatın onun yolundan ayrılmasına neden olmuştur. Nitekim Hüseyin b. Kasım imamet iddia ettiğinde ona ilk beyat eden zatlardan biri olan Mutarrif b. Şihâb b. Amr eş-

⁸² Ebû'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *Minhacü's-sünneti'n-Nebeviyye*, thk. Muhammed Reşad Salim (Riyad: Câmîatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1986/1406), 3: 9-10.

⁸³ Hasan Hidayri Ahmed, *Kıyamü'd-devleti'z-Zeydiyye*, 133.

⁸⁴ İsa Doğan, "Zeydiyye Mezhebi", 100.

⁸⁵ W. Madelung, "al-Mahdi", *The Encyclopedia of Islam*, c. 5, (Leiden: E.J. Brill, 1986), 1237.

⁸⁶ Yahya b. Hüseyin b. Kasım b. Muhammed b. Ali, *Gâyetü'l-emânî fî aḥbâri'l-kutri'l-Yemânî*, thk. Saïd Abdülfettah Aşur (Kahire: Dârü'l-Katibi'l-Arabi, 1388/1968), 239.

⁸⁷ Yahya b. Hüseyin, *Gâyetü'l-emânî*, 251.

⁸⁸ İsmail b. Ali Ekva, *ez-Zeydiyye*, 89.

⁸⁹ Neşvanü'l-Himyeri, *Huru'l-Iyn*, 211; İsmail b. Ali Ekva, *ez-Zeydiyye*, 89.

Şihâbî (ö. 459/ 1067), Hüseyin'in vefatından sonra kardeşi Cafer'in Hüseyin b. Kasım'ın ölmeyip gaybete çekildiğini iddia etmesi üzerine bu fırkayla (Hüseyniyye) bağını koparmıştır. Daha sonrasında ise kendisine Mutarrifiyye diye bilinen mezhebin kuruculuğu nisbet edilmiştir⁹⁰.

2.2.2. Gaib Mehdi Düşüncesini Reddedenler

Zeydiyye mezhebinin içerisinde Cârûdiyye'ye nisbetle Zeyd b. Ali'nin görüşlerine çok daha bağlı bulunan Butriyye ve Süleymaniyye fırkaları ise genel olarak ölümlerin ricat edeceği fikrini ve gaib mehdi düşüncesini reddederler. Nitekim Cârûdiyye fırkasının görüşlerini anlatırken onların mehdi inançlarına atıf yapan Eşari'nin ve diğer mezhepler tarihçilerinin bu iki fırkanın görüşleri arasında mehdi fikrine yer vermemeleri dikkat çekmektedir. Abdülkahir el-Bağdadi'nin aktardığı bir bilgiye göre ise bu iki mezhep dışında Cârûdiyye fırkasından bir grup da aynı fırkanın diğer kollarından farklı olarak beklenen mehdi hakkında bir şahıs tayinine gitmemiş, aksine kılıcını çekip insanları kendi davasına çağıran Hz. Hasan veya Hz. Hüseyin evladından bir zatın imam olacağı fikrini savunmuştur⁹¹. Buradaki bilgiden hareketle beklenen mehdilik fikri ile özdeşleşen Cârûdiyye fırkasından bir grubun diğer Zeydiler gibi düşündüğünü söylemek mümkün gözükmemektedir.

Süleymaniyye ve Butriyye fırkalarının beklenen mehdi anlayışına sıcak bakmamalarını, onların takiyye hakkındaki görüşleri üzerinden de takip etmek mümkündür. Buna göre Süleymaniyye fırkasının lideri Süleyman b. Cerîr'in olumsuz kanaat bildirdiği takiyyenin cevazı halinde hakkın batıldan ayırt edilmesinin imkânı kalmayacağı şeklindeki görüşü ile⁹² beklenen mehdi düşüncesine tezat teşkil eden bir imamın davasını aleni bir surette ilan etmesi hakkındaki

⁹⁰ İlyas Üzüm, "Mutarrif eş-Şihâbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 31, (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 374-375; Gökalp, *Şii Gelenekte Alternatif Bir İktidar Mücadelesi Erken Dönem Zeydilik*, 231.

⁹¹ Abdülkahir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 42.

⁹² el-Kummî, *Kitâbü'l-makalat*, 78-79; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1: 186; Mahmûd Subhî, *Zeydiyye*, 83.

görüşü arasında ilişki kurmak mümkündür. Ona göre farklı zaman dilimlerinde verilen ve daha sonra birbiriyle çelişen cevaplar ortaya çıktığında onların hangisinin hak hangisinin batıl olduğu bilineme-yeceğinden böyle bir duruma sebebiyet verecek takiyye fikrinin kabul edilmesi mümkün değildir⁹³. Yine Butriyye fırkasının takiyyeyi kabul etmemesi de aynı şekilde imamın gizlenmemesi ve davasını açıkça ortaya koymasını şart koşmaları ile bağlantılıdır. Bu manada imamın hakkın izharı için kimseden korkmaması ve Allah'ın emrettiğine göre hüküm ve fetva vermesi gerekir. Takiyye doğrultusunda fetva verip gerçek niyetini gizleyen ve böylece insanları saptırıp hangi ifadesi gerçek hangisi takiyye icabı olduğu bilinmeyen bir şahsın imamlığı sahih olmaz. Kaldı ki zaten kapısını kapayıp kendini gizleyen kişinin imamlığı da söz konusu olamaz⁹⁴. Kendisine Butriyye veya Salihyye fırkasının bâniliği nisbet edilen iki zattan biri olan Hasan b. Salih de emir bi'l-maruf ve nehiy ani'l-münker ilkesi doğrultusunda imam olacak kişinin hurûcunu şart görürken⁹⁵ bu ilkenin doğal bir uzantısı olarak takiyye düşüncesine açıkça karşı çıkar. Ona göre de herhangi bir şart ve ahval altında batıl ile fetva veren kişinin imameti söz konusu olamaz⁹⁶. Ortaya konulan bu düşüncelere muhalif davranan, örneğin bir hurûca kalkışmayan imam adayı Zeydiyye mensubunun bu tavrı onların genel anlamda meseleye bakışını değiştirmez.

Öte yandan genel olarak Zeydiyye'nin İmamiyye'de bulunan ricat fikrine çok güçlü bir şekilde karşı çıktığı da bilinmektedir. İmamiyye mezhebinin ricat için ortaya koyduğu rivayetlerle çatışır bir şekilde onlar Ehl-i beyt imamlarından aktarılan ifadeler aracılığıyla bu düşüncüyü reddetmektedir⁹⁷. Bu manada onların ricat fikrine karşı durmaları, beklenen bir mehdi anlayışını benimsemediklerini gösteren en güçlü kanıtlardan birisini teşkil etmektedir.

⁹³ el-Kummî, *Kitâbü'l-makalat*, 78-79; Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1: 186; en-Neşşâr, *Neş'etü'l-fikri'l-felsefî*, 2: 153-154.

⁹⁴ Mahmûd Subhi, *Zeydiyye*, 81.

⁹⁵ Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1: 187-188.

⁹⁶ en-Neşşâr, *Neş'etü'l-fikri'l-felsefî*, 2: 152.

⁹⁷ Ebû's-Senâ Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdullâh b. Mahmûd Alûsî, *Ruhu'l-meanî*, (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, [t.y.]), 20: 27.

Mehdilikle ilgili doğrudan Zeydi kaynaklar tarafından aktarılan bilgilere bakıldığında ise genel anlamda bir sükûtun göze çarptığını söylemek gerekir. Mehdilik hakkında açıkça bu fikre ilk temas eden müelliflerin başında Yemen’de Zeydî devletini kurmuş olan İmam Hadi-İlelhak Yahyâ b. Hüseyin b. Kasım (ö. 298/ 911) gelmektedir. Müellif kıyamete yakın zamanda çıkacak bir mehdi fikrini savunmaktadır. Ancak bu mehdi İmamiyye’de olduğu gibi gaib veya mes-tur bir imam tarzında değil, Ehl-i Sünnet telakkisine benzer bir şekilde fitnelerin ve zulmün çoğaldığı bir zaman diliminde ortaya çıkıp dünyayı adaletle dolduracak bir şahıs hüviyetindedir. Bu manada kendi devrinde vuku bulduğunu düşündüğü çeşitli kötülükleri sıralayan Hadi-İlelhak, bunları güzelliğe tebdil edecek bir mehdi tasavvurunu ortaya koymaktadır⁹⁸. Yine Allah’ın kullarına Hz. Peygamber’in lisanıyla Hz. Ali, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin ve onun neslinden gelen kimseleri vasiyet ettiğini, onların ilkinin Hz. Ali, sonuncusunun mehdi olduğunu ve imamların bu ikisinin arasında gelip geçen zevattan olacağını söylerken ahir zamanda ortaya çıkacak bir mehdi inancını dile getirmektedir⁹⁹.

Çağdaş yazarlardan Mahmud Subhi’ye göre Hadi-İlelhak Yahyâ b. Hüseyin b. Kasım’ın mehdilikten kastettiği mana iki ihtimali tammun etmektedir. Mehdi ile ya Zeydiyye’de kendisini ortaya koyup açıkça davetini yapan ve imamet şartlarını taşıyan kişi anlamına gelen mehdiyi kastetmektedir ki bu durumda o şahıs bizzat kendisidir. Ya da onunla zulümle dolan dünyayı adaletle donatacak ve kıyamete yakın bir dönemde zuhur edecek mehdi-i muntazarı ifade etmektedir. Subhi’ye göre Zeydiyye’de bulunan mehdilik telakkisine daha münasib olduğu için ilk ihtimal daha uygun bir seçenek gibi durmaktadır. Hurûc fikrini savunan bir grubun İmamiyye’de bulunan mehdilik anlayışını kabul etmeyeceği ise açıktır. Zira İmamiyye hurûcu, beklenen mehdinin zuhûrundan sonraya bırakmaktadır¹⁰⁰.

⁹⁸ el-Hadi ile’l-Hakk Yahya b. el-Hüseyin b. el-Kasım b. İbrahim, *Kitâbu’l-ahkâm fi’l-helal ve’l-haram*, thk. el-Murtaza b. Zeyd el-Mahadverî el-Hasenî (San’a: Mektebetü Bedr, 1434/2013), 2: 403.

⁹⁹ Yahya b. Hüseyin, *Kitabün fihi marifetullah*, 62.

¹⁰⁰ Mahmûd Subhi, *Zeydiyye*, 128-129.

Zeydilikte mehdiliği imametın şartı olarak görüp imamı zulmü ortadan kaldırmak için kılıçla ortaya çıkan kişi olarak tavsif eden ve mehdiliğın bundan ibaret olduğunu söyleyen Kamil Mustafa Şeybi¹⁰¹, İmam Zeyd'in zulme başkaldıran ve bir nevi müceddidlik görevi ifa edip yeryüzünü adaletle donatmak için Allah yolunda savaşan kimseyi mehdi olarak gördüğünü belirten Ali Sami en-Neşşâr¹⁰² ve Zeydiyye mezhebindeki mehdii "imamet şartlarını taşıyıp halkı kendisini imam olarak tanımaya davet eden kişi" şeklinde aktaran Mahmud Subhi'nin yaklaşımları doğruyu tam olarak yansıtmamaktadır. Zira bu mezhebin imam olarak ortaya çıkan kişilere mehdi unvanı vermesi, onların kıyamet öncesi çıkacak bir mehdi fikrini kabul etmemeleri anlamına gelmemektedir. Nitekim Subhi'nin Zeydiyye hakkında kaleme aldığı eserinin dipnotunda Abdurrahman el-Müeyyed b. ez-Zahyânî'den aktardığı ifade de bu gerçeğe işaret etmektedir. Zeydi bir âlim olan Zahyânî, kendi mezhebinin mehdiliğe bakışını ortaya koyarken şu ifadelere yer vermektedir: "İmamet şartlarını taşıyan kişinin Hâdî ve Mehdi olduğunu inkâr etmeyiz. Ancak bu, âhir zamanda ortaya çıkacağına inandığımız ve varlığını ikrar ettiğimiz beklenen mehdiden başka bir kişidir¹⁰³". Öyle anlaşılmaktadır ki Zeydiyye mezhebi bir yandan İmamîyye ve Keysaniyye'de bulunan mehdilik fikrini reddetmek için hurûc eden imama mehdi unvanı vermekte, diğer taraftan ise kıyamete yakın bir dönemde ortaya çıkacak mehdii bu imamlardan ayırmaktadır.

Mahmud Subhi bir başka eserinde de Selefîyye'yi ima ederek kimi Şia muhaliflerinin mehdilik fikrinde onlara iştirak ederken Şii fırkalarından biri olan Zeydiyye'nin mehdiliği reddettiğini söylemektedir. Ona göre bu fırkada mehdilik ile imamet birbirinden ayrılmayan iki unsurdur. Hz. Fâtıma soyundan cesur, âlim, zahid ve kılıcıyla ortaya çıkıp insanları hakka çağırın kişi hem imam hem de mehdi kabul edilmektedir. Onlar mehdiiye, Allah tarafından gönderilmiş bir kurtarıcıyı beklemek şeklinde bir anlam yüklememektedir.

¹⁰¹ Kamil Mustafa, *es-Sılatu beyne't-tasavvuf ve't-teşeyyu'*, 1: 245

¹⁰² en-Neşşâr, *Neş'etü'l-fikri'l-felsefi*, 2: 132.

¹⁰³ Mahmûd Subhi, *Zeydiyye*, 128, dipnot: 27.

Zeyd b. Ali ve Yahya b. Zeyd gibi her Zeydî imam aynı zamanda birer mehdidir¹⁰⁴. Müellifin burada yine aynı özdeşleştirmeyi yaparak Zeydiyye’de bulunan ahir zamanda ortaya çıkacak mehdi fikrini tamamen göz ardı ettiği görülmektedir. Zeydiyye’de genel eğilim olarak gizlenen ve beklenen mehdi şeklinde bir düşünce yoksa da, bunu imamları mehdi olarak görmelerinin dışında hiçbir surette mehdi fikrine yer vermemesi olarak değerlendirilmek isabetli değildir.

Yine kendisine mehdi hakkında soru sorulan Yahya b. Hüseyin’in oğlu ve Zeydiyye mezhebinin ilk dönem âlimlerinden biri olan Murtaza Muhammed b. Yahya el-Hadî’nin (ö. 310/ 922) verdiği cevapta da onun ilahi bir va’d olup Hz. Hasan veya Hz. Hüseyin soyundan geleceğini belirttiği görülür. Onun mutlaka Hz. Hüseyin soyundan geleceğine dair İmamiyye mezhebinin ortaya attığı görüşün onların bir yalanı olduğunu söyleyen Muhammed b. Yahya, mehdi’nin Allah’ın iradesine göre o ikisinden birinin soyundan geleceğini dile getirir. Cârüdiyye fırkasından bir grubun kendisini beklenen mehdi olarak gördüğü Muhammed b. Abdullah Nefsü’z-Zekiyye’nin ise Medine’de öldürüldüğünü belirtir¹⁰⁵. Böylece Ehl-i Sünnet telakkisini andıran bir mehdi görüşü ortaya koyarak Cârüdiyye fırkasının ilgili grubunun Nefsü’z-Zekiyye’nin ölmediği ve mehdi olarak geleceği şeklindeki anlayışını reddetmiş olur.

Murtaza Muhammed “İman Yemenlidir, hikmet de Yemenlidir¹⁰⁶” hadisi hakkındaki soruya cevap verirken de bunu Ehl-i Sünnet tarafından Mehdi’nin zuhuruna delil olarak kullanılan bir hadise¹⁰⁷ temas ederek açıklaması da¹⁰⁸, yine onun gaib hüviyetinde olmayıp ahir zamanda ortaya çıkacak bir mehdi fikrini benimsediğini göstermektedir.

¹⁰⁴ Ahmed Mahmūd Subhi, *Nazariyyetü'l-imame leda's-şiatil-isna aşeriyye*, (Beyrut: Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1991), 405.

¹⁰⁵ Murtaza Muhammed b. Yahya el-Hadi, *el-İzâh, Mecmu': kütübü ve resaili'l-imam el-Murtaza Muhammed b. Yahya el-Hadî içinde*, (Sa'de: Mektebetü't-Türasi'l-İslamiyye, 1423/2002), 1: 207-208.

¹⁰⁶ Buhari, “Menakıb”, 1; Müslim, “İman”, 84.

¹⁰⁷ Ebü Davud, “Kitabu'l-Mehdi”, 1.

¹⁰⁸ Murtaza Muhammed, *el-İzâh*, 1: 128

Zeydiyye'nin mehdilik fikrini sistemli bir şekilde yansıtmaya hususunda en kayda değer müelliflerin başında ise Zeydî imamlardan biri olan Abdullah b. Hamza (ö. 614/1217) gelmektedir. İmamîyye'de bulunan mehdilik fikrinin önemli unsurlarından birini oluşturan ricat konusu hakkında olumsuz ifadeler kullanan müellife göre ricat fikrini savunanların bu konuda bir delilleri olmadığı gibi bir müslümanın bu görüşe inanması da caiz olmaz. Ricat fikrinin batıllığı hususunda şu duruma işaret etmek gerekir ki, İslam dininde ölen bir kişinin dönüşü, sadece diriliş gününde olur ve kabir hayatı dışında ondan önce bir yaşam söz konusu değildir. Kaldı ki kabir de âhîret hayatından bir evredir¹⁰⁹. Ricat fikrine karşı çıkan Abdullah b. Hamza gaib olup da zulümle dolan dünyayı ortaya çıkararak adaletle donatacağı söylenen mehdi hakkında ileri sürülen iddiaları da değerlendirir. Bu konuda çok sayıda nakil olduğunu belirten müellif, daha önce aktardığımız İmam Zeyd'e dayanan rivayetlerin dışında başka bir kısım rivayetlere daha yer verir. Ravi zincirine dayalı olarak nakledilen bu rivayetlerden birinde Ehl-i beyt mensubu Abdullah b. Hasan'ın, hayırlı hasletlerin hepsinin oğlu Muhammed'de toplandığını ve onun bu ümmetin mehdisi olduğunu söylediği aktarılır¹¹⁰. Yine Basra'da hurûc ettiğinde İbrahim b. Abdullah'a kardeşi Nefsü'z-Zekiyye'nin mehdi olup olmadığı sorulunca verdiği cevap da Zeydiyye'nin mehdi meselesine bakışını yansıtmaya hususunda önemli bir detaydır. Buna göre İbrahim b. Abdullah soruyu şöyle cevaplandırır: Mehdi Allah'ın, peygamberine onun kendi soyundan olacağını vaat ettiği bir kişidir. Onun ismi özel olarak tayin edilmiş, vakti bildirilmemiştir. Şayet kardeşim Allah'ın müjdelediği mehdi ise bu, Allah'ın fazlı olup onu dilediğine verir. Eğer o mehdi değilse, beklemekle emrolunmadığı bir işi beklemek için Allah'ın onun üzerine farz kıldığı bir hususu (emir bi'l-maruf ve nehiy ani'l-münker görevini) terk etmiş değildir¹¹¹. Aslında bu ifadeler onların, hem imam olacak şahsın hurûc etmesi gerektiğini düşündüklerini

¹⁰⁹ Abdullah b. Hamza, *el-Ikdü's-semîn*, 180.

¹¹⁰ Abdullah b. Hamza, *el-Ikdü's-semîn*, 195-201.

¹¹¹ Abdullah b. Hamza, *el-Ikdü's-semîn*, 203.

hem de onunla tezat oluşturmayacak bir şekilde ahir zamanda ortaya çıkacak bir mehdi fikrini benimsediklerini göstermektedir.

Abdullah b. Hamza bu aktarımları yaptıktan sonra mehdi hakkında daha başka pek çok rivayetin bulunduğunu, ancak asıl amacının gaib imam anlayışını savunan Şii fırkalarda yer alan mehdi anlayışının yanlışlığına işaret etmek olduğu için bunların tümünü zikretmeyeceğini söyler. Bu rivayetlerin ravi zincirinde İmamiyye tarafından da makbul addedilen zatlar olduğunu belirten müellif böylece onların bu konuda Zeydiyye hakkında ortaya atacakları olumsuz iddiaların önüne geçtiklerini kaydeder¹¹². Bunların dışında ahir zamanda ortaya çıkacak mehdi hakkında kendileri açısından sahih bir eser olan Yahya b. Hasen el-Bıtrık el-Esedî'nin (ö. 600/1204) *Umdetü uyûni sıhâhi'l-ahbâr* adlı çalışmasına dayanarak da mehdinin varlığını ortaya koyacağını söyler ve bu eserde bulunan mehdilikle ilgili rivayetlere yer verir. Esedî'nin bu eserinde aralarında Buhârî, Müslim ve İbn Hanbel gibi muhaddislerin kitaplarında da bulunan rivayetlerin yer aldığını söyleyen müellif, mehdilikle ilgili hadislerin dört grupta mütalaa edilebileceğini belirtir ve bunları sıralar. Buna göre ilk grupta, kıyamet için tek bir gün kalsa dahi Ehl-i beyte mensup bir kişinin zulümle dolan dünyayı adaletle donatacak şekilde geleceğine yönelik hadisler olup bu konuda seksen beş rivayet bulunmaktadır. İkinci grupta mehdinin Hz. Fâtıma'nın soyundan olacağına ilişkin hadisler olup buna dair de dokuz haber mevcuttur. Üçüncü grup hadisler ise Hz. İsa'nın Mehdi'nin arkasında namaz kılacağına yönelik haberler olup bu konuda da on iki hadis yer almaktadır. Dördüncü grubu ise deccal ile ilgili hadisler oluşturmakta olup buna dair de dört nakil bulunmaktadır. Esedî'nin kendisine dayanarak kitabını oluşturduğu kaynakların içerisinde doğrudan Tirmizî, İbn Mâce ve Nesâî gibi muhaddislerin sünen eserleri bulunmasa da başvurduğu kitaplardaki hadislerin bir kısmı bu üç eserde de yer almaktadır¹¹³. Bu manada Ehl-i Sünnet'in ahir zamanda ortaya çıkacak mehdi hakkında dayandığı ha-

¹¹² Abdullah b. Hamza, *el-Ikdü's-semîn*, 204.

¹¹³ Abdullah b. Hamza, *el-Ikdü's-semîn*, 204-216.

dislerin Zeydiyye'nin sahih kabul ettiği hadisler ile örtüştüğünü söylemek mümkün gözükmemektedir.

Abdullah b. Hamza konuyla ilgili rivayetleri *Umdetü uyûni sıhâhi'l-ahbâr* adlı eser ışığında¹¹⁴ aktardıktan sonra konuyla ilgili bir değerlendirme de yapar. Buna göre mehdinin varlığı kesindir. Bazı hadislerde onun Hz. Hasan soyundan geleceği ve yeryüzünde ne kadar duracağı bildirilmektedir. Onun Ehl-i beyt mensubu olduğu da katidir. Bazı hadislerde onun ismi zikredilmezken, ismi anılan bir diğer kısmında ise sadece Muhammed b. Abdullah veya Muhammed adı kullanılmaktadır. Ona göre özellikle isim hususunda zikredilen bu kayıtlar İmamiyye fırkasını zor durumda bırakmış, bunun için onlar ilgili ravilerin konuya dair bazı tabirleri yanlış anladıklarını veya bazı kelimeleri hataen yanlış yazdıklarını ileri sürmüşlerdir. Onların iddiasına göre Hz. Peygamber “mehdinin babasının ismi oğlumun ismi gibidir” demişken ravi bunu “babamın ismi” şeklinde anlamıştır. Yine buna göre kimi zaman da ravi Hüseyin yazacakken bir harfi unutup Hasan yazmıştır. Ancak müellife göre onların ortaya attıkları bu yorumların çok da doğru olmadığı açıktır. Zira örneğin ikinci misalle ilgili olarak aynı durumu Hüseyin diye yazılan isim için iddia etmek ve ravinin yanlışlıkla Hasan kelimesine bir harf eklediğini söylemek de mümkündür¹¹⁵.

Abdullah b. Hamza'ya göre hadislerin büyük bir bölümünde mehdinin Hz. Hasan soyundan olacağı söylenmiş, diğer azınlığı teşkil eden kısmında ise Hz. Hüseyin neslinden geleceği belirtilmiştir. İlim ehli ilk görüş veya rivayetleri tercih etmiş, İmamların çoğunluğu ise Hz. Fâtıma soyundan olacağını söylemekle yetinip bir tayin cihetine gitmemiştir. Açıkçası ikisi de imamet kaynağı olup liderlik mahalli olarak uygun şahıslardır¹¹⁶. Bu konuda Zeydiyye fırkasının diğer imam ve âlimlerinden biri olan İbnü'l-Murtezâ da (ö. 840/1437) bu iki soyun imamet kaynağı olduğu hususunda icma oldu-

¹¹⁴ Abdullah b. Hamza'nın mehdi hadislerini aktarırken dayandığı kaynağın ilgili mehdi rivayetleri için bkz. İbnü'l-Bitrik Şemseddin Yahyâ b. el-Hasan b. Hüseyin el-Esedî, *Umdetü uyûni sıhâhi'l-ahbâr*, (Kum: Müessesetü Neşri'l-İslâmî, 1407), 423-439.

¹¹⁵ Abdullah b. Hamza, *el-İkdü's-semîn*, 216-217.

¹¹⁶ Abdullah b. Hamza, *el-İkdü's-semîn*, 225-226.

ğunu ve aksini iddia eden İmamiyye mezhebinin bu konuda delili olmadığını söyleyerek Abdullah b. Hamza'nın görüşünü teyid etmektedir¹¹⁷.

Abdullah b. Hamza hadislerden hareketle mehdinin dünyada duracağı vakit hakkında da fikrini beyan eder. Buna göre yeryüzü mehdinin eliyle sükûna kavuştuktan sonra o yedi, sekiz veya dokuz yıl duracaktır. Bazı haberlerde geçen yirmi sene ifadesini ise onun emrinin dünyanın çoğunluk bölgesinde geçerliliğini sürdürmesi şeklinde anlamak gerekir. Bu konuda haberlerin hepsi zulümle dolaşan yeryüzünün adaletle donatılacağına vurgu yapmaktadır. Bu hususu İmamiyye âlimleri dahi inkâr edememiş, mehdinin ve babasının isminde yaptıkları tağyiri burada yapamamışlardır¹¹⁸.

Mehdi'nin Hz. Fâtıma soyundan olacağına dair Yahya b. Hasen el-Bitrîk'in (ö. 600/ 1204) *Umdetü uyûni sıhâhi'l-ahbâr* eserinden alıntılar yapmaya devam eden ve bunların bir kısmının Ebû Davûd'un¹¹⁹ *Sünen*'inde de geçtiğini söyleyen Abdullah b. Hamza, aynı kaynaktan (*Umdetü..*) bu inancı destekleyen çeşitli hadisleri de aktarır¹²⁰. Hz. İsa'nın mehdinin arkasında namaz kılacağına dair çeşitli hadislere yer veren müellif bunun Hz. Fâtıma için büyük bir itibar olduğuna temas eder. Hadislerden hareketle mehdilik hakkında zikredilen bu hususların sabit olduğunu, bunlara ilave ayrı bir bilgi aktarılabilecekse bununla ilgili olarak mutlaka bir delil zikredilmesi gerektiğinin altını çizer¹²¹.

Bir diğer Zeydî âlim Hüseyin b. Bedreddin (ö. 663/1265) de Zeydiyye'nin önemli kaynaklarından biri olan *Yenâbü'n-nasîha fî'l-akâidi's-sahiha* adlı eserinde mehdi ile ilgili bir kısım hadislere yer vererek bu hususta pek çok haberin vârid olduğunu söyler. Mehdi başlığı altında içinde Müslim, Tirmizî, İbn Mâce ve Ahmed b. Hanbel

¹¹⁷ İbnü'l-Murtazâ, *Kitâbu'l-kalâid fî tashîhi'l-akâid*, *Mukaddime-i Kitabi'l-Bahrî'z-zehhar el-câmi' li-mezahibi ulemai'l-emsar* içinde, (San'a: Dârü'l-Hikmeti'l-Yemaniyye, 1988/1409), 1: 93.

¹¹⁸ Abdullah b. Hamza, *el-Ikdü's-semîn*, 218-219.

¹¹⁹ Ebû Davud, "Mehdi", 1.

¹²⁰ Abdullah b. Hamza, *el-Ikdü's-semîn*, 219-222.

¹²¹ Abdullah b. Hamza, *el-Ikdü's-semîn*, 223-225.

gibi zevatın eserlerinde yer alan hadislerin geçtiği haberleri nakle-der. Bunlar, Mehdi'nin de aralarında bulunduğu yedi kişinin cenne-
tin efendileri olduğu¹²², Araplara adı Hz. Peygamber adına uyan Ehl-i
beyt mensubu biri hâkim olmadıkça dünyanın son bulmayacağı¹²³,
ahir zamanda gelen bir halifenin saymadan mal dağıtacağı¹²⁴ şeklin-
de rivayet edilen hadislerdir¹²⁵. Bu nakillerden öyle anlaşılmaktadır
ki, Zeydiyye mehdi hadisleri doğrultusunda kıyamete yakın bir dö-
nemde ortaya çıkacak bir mehdi fikrini benimsemektedir. Naklettik-
leri hadislerden İmamiyye veya Keysaniyye'nin savunduğu şekliyle
bir mehdi fikrini ortaya koyan rivayete yer vermemeleri ise onların
bu iki Şii fırkasındaki mehdi telakkisini kabul etmediklerini ortaya
koymaktadır.

Zeydî kaynaklarda mehdilikle ilgili aktarılan görüşler bu şekilde
olmakla birlikte kimi müelliflere göre Zeydiyye'nin büyük çoğunluğu
mehdi anlayışını müceddidlik fikri üzerine inşa etmiş ve bu manada
mehdinin belirli dönemlerde ortaya çıkıp dini yaşantıyı canlandırma
şeklinde bir hizmet yürüteceği fikrine sahip olmuşlardır. Bu telak-
kiye göre emir bi'l-maruf ve nehiy ani'l-münker görevini yapıp dini
hayatı aktif hale getiren bütün dini-siyasi liderler mehdi konumun-
da bulunmaktadır¹²⁶. Benzer bir bakış açısıyla kimi müelliflere göre
de Zeydiyye'de gizlenen ve beklenen bir mehdi anlayışı olmaması
itibariyle halkın arasına karışan, şer'i ahkâmı uygulamak için ken-
disine başvurulmuş ve yol göstericilik özelliği olan kişi mehdidir¹²⁷.
Her iki yaklaşımın da Zeydilik'te bulunan mehdilik fikrini tecdid
anlayışıyla eşleştirip bu manada ahir zamanda ortaya çıkacak bir
mehdi inancına bu sistemde yer yokmuş gibi bir anlam ihsas etmesi
itibariyle eksik unsurlar barındırdığını söylemek gerekir.

¹²² İbn Mâce, "Fiten", 34.

¹²³ Tirmizî, "Fiten", 52.

¹²⁴ Müslim, "Fiten", 67.

¹²⁵ Hüseyin b. Bedreddin, *Yenâbiu'n-nasiha*, 468-469.

¹²⁶ Yusuf Şevki Yavuz, "Mehdi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 28, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 373.

¹²⁷ İsa Doğan, "Zeydiyye Mezhebi", 100.

İslam'da mehdilik düşüncesinin güçlü bir temeli olmadığı fikrini savunan Ahmed Emin de (ö. 1373/1954) Zeydiyye'nin mehdilik telakkisine temas eder. O, Mu'tezile'nin bu yanlış görüşün üzerindeki sır perdesini aralamasını beklediğini, ancak bu konuda onlar tarafından ortaya konulmuş bir fikre rastlamadığını, Mu'tezile'nin kurucusu Vâsıl b. Ata'ya öğrencilik yapmış olan Zeyd b. Ali'nin¹²⁸ mezhebinin ise bu hususta reddedici bir tavır aldığını belirtir. Ona göre Zeydiyye mezhebi ricat ve mehdilik fikrini şiddetli bir şekilde reddetmekte, bu konuda hadis kitaplarında olan rivayetleri kabul etmemektedir¹²⁹. Müellifin Zeydiyye'nin ricat ile ilgili şiddetli bir muhalefet içerisinde olduğunu söylemesi doğru ise de, onların mehdilik telakkisi hakkında zikrettiği ifadeler izaha muhtaçtır. Şayet bu ifadeler, Zeydiyye'nin İmamiyye gibi bir mehdilik fikrini savunmadığı şeklinde anlaşılacaksa bu izah doğrudur. Ancak bu cümleler Zeydiyye'nin kıyamete yakın bir dönemde ortaya çıkacak mehdi de dâhil olmak üzere hiçbir şekilde mehdi fikrini benimsemediği şeklinde anlaşılacaksa, bunun doğru bir tutum olmadığını söylemek gerekir. Zira onların gaybeti tazammun eden ve ricat ile bezenen bir mehdi telakkileri yoksa da, kaynaklarında aktarılan bilgiler doğrultusunda Ehl-i Sünnet'te bulunan anlayışa benzer bir mehdi fikriyatına sahip olduğunu ifade etmemiz gerekir.

Nitekim Kâzım Zeydî de Zeydiyye fırkasına yöneltilen birtakım ithamlara cevap verdiği eserinde ortaya çıkan her imamı mehdi olarak kabul etmeleri itibarıyla onların ahir zamanda zuhur edecek bir mehdi inancına sahip olmadıkları yönünde dile getirilen suçlamayı cevaplandırırken kıyamete yakın zamanda çıkacak mehdi ile ilgili haberlerin sabit olduğunu ve kendi fırkasının da bu hususa yakinen iman ettiğini belirtir. Kendilerinin ilgili mehdiden önce ortaya çıkan imamlarla ilgili zikrettikleri niteliklerin bu ahir zaman mehdisi için de aynı şekilde geçerli olduğunu kaydeder. Zaten önceki imamların ilgili şartlara haiz olmaları itibarıyla zamanlarının meh-

¹²⁸ Zeyd b. Ali'nin Vâsıl b. Ata'ya öğrenci olmasının mümkün olmadığı ve o ikisi arasındaki ilişki hakkında bkz. Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*, 81-103.

¹²⁹ Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, (Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, 1964), 3: 243.

disi olarak görüldüğünü söyler¹³⁰. Böylece bu imamlara mehdi denilmesinin, ahir zaman mehdisine inanılmadığı gibi bir anlam taşımadığını ihsas eder. Daha sonra Zeydiyye'nin önemli imamlarının konuyla ilgili kimi ifadelerine ve ahir zaman mehdisi ile ilgili aktarılan çeşitli rivayetlere yer vererek istidlalde bulunur¹³¹.

SONUÇ

Genel anlamda Zeydi fırkaları arasında mehdilik hususunda farklı fikirler varsa da ortak liderleri olan İmam Zeyd'in görüşlerine bakıldığında, Zeydiyye'nin Keysaniyye ve İmamiyye'de olduğu gibi gizli bir mehdi fikrine sahip olmadığını söylemek mümkündür. Bunun aksini iddia edip diğer Şii fırkalar gibi gaybet döneminde olan ve ricat edeceğine inanılan bir mehdi tasavvuruna sahip bulunan Cârûdiyye fırkası ise Zeydiyye mezhebini temsil edecek bir konumda değildir. Nitekim onların savundukları diğer birtakım görüşleriyle Zeydiyye'den daha çok İmamiyye mezhebine yakın oldukları belirtilmektedir. Kaldı ki belirli zatları mehdi olarak görüp zamanı gelince onların ricat edecekleri düşüncesiyle Zeydiyye'nin en bariz görüşlerinden biri olan ve "imam olmak için insanları açıkça kendi davasına çağırarak" şeklinde ortaya konulan şartı uzlaştırmak da zor gözükmemektedir. Zira daha önce yaşamış bir zat mehdi olarak görüldüğünde burada artık harekete geçmekten ziyade bir bekleme vaziyeti ortaya çıkar. Bu durumda onların mehdi olarak döneceğine inandıkları kişiden sonra artık açıkça davetine çağırma şartının sekteye uğraması kaçınılmazdır. Böyle bir pozisyon ise onları Zeydiyye'den uzaklaştırıp İmamiyye fırkasına yaklaştırır.

Zeydiyye'nin imam olacak kişi için kendi davasına açıkça çağırıp hurûc etmesini temel şart olarak belirlemeleri, İmamiyye'de olduğu şekliyle gizlenen ve beklenen bir mehdi fikrine sıcak bakmamaları sonucunu doğurmuştur. Onların hurûc şeklinde ortaya koydukları

¹³⁰ el-Kâzım ez-Zeydî, *Mecmûatu'r-resâili'l-mühimme havle'z-Zeydiyye*, ([y.y.]: y.y., 1435/2014), 2: 509.

¹³¹ el-Kâzım ez-Zeydî, *Mecmûatu'r-resâil*, 2: 509-516. Müellif ayrıca uzun uzadıya mehdi anlayışı üzerinden İmâmiyye ile Zeydiyye mezheplerini mukayese eder. bkz. *Mecmûatu'r-resâil*, 1: 19-114.

bu şartın emir bi'l-maruf ve nehiy ani'l-münker ilkesine çok değer vermeleri ile yakın bir ilişkisi vardır. Bu ilke başka çıkar yol kalmadığında kılıçla da yerine getirilmesi gerekecek kadar önemli bir prensiptir. Bu kuralın benimsendiği ve imam olabilmek için açıkça davetin yapılmasının şart koşulduğu bir yerde elbette takiyye fikri kendisine yer bulamayacaktır. İşte hakkı ikame etmek amacıyla Hz. Fâtıma soyundan gelen ve diğer şartları taşıyan imam adayı ile zalim idareye karşı başkaldırıyı onaylayan Zeydiyye fırkası, bu düşüncesiyle takiyye ve ricat yanında gizlenen mehdi fikrine de karşı çıktığını beyan etmiş olmaktadır

Öte yandan Zeydiyye'nin diğer Şii fırkalardan farklı bir imam portresi çizmesi, o fırkalarda bulunan anlayışa karşı çıkması ve kendi imamları hakkında mehdi lakabı kullanması onların mehdilik fikirlerinin müceddidlik anlayışıyla özdeşleştirilmesini beraberinde getirmiştir. Onların İmamiyye'nin gizli imam yaklaşımına bir tepki olarak saklanan ve zamanı geldiğinde bu durumuna son verip ricat edecek bir mehdi anlayışına karşı çıktıkları açıktır. Ancak buradan hareketle onların ahir zamanda ortaya çıkacak bir mehdi fikrini de reddettiklerini dile getirmek doğru değildir. Onların kaynaklarına bakıldığında Ehl-i Sünnet'te bulunan anlayışa yakın, kıyamet vakti ortaya çıkacak ve Peygamber soyundan geldiği gibi ismi de Hz. Peygamberin adı Muhammed b. Abdullah ile aynı olan bir mehdi fikrini benimsedikleri görülür.

KAYNAKÇA

Ahmed Emin. *Duha'l-İslâm*. 3 Cilt. Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, 1964.

Alûsî, Ebû's-Senâ Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdullâh b. Mahmûd. *Ruhu'l-meanî*, 30 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, [t.y.].

Amerreci, Ahmed Şevki İbrâhim. *el-Hayatü's-siyasiyye ve'l-fikriyye li'z-zeydiyye fi'l-meşriki'l-İslâmî*. Kahire: Mektebetu Medbuli, 2000.

- Atay, Hüseyin. *Ehl-i Sünnet ve Şia*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983.
- el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkahir. *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırkatî'n-naciye minhum*. thk. Muhammed Osman el-Huş. Kahire: Mektebetü İbn Sina, [t.y.].
- el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkahir. *Usûlu'd-dîn*. İstanbul: Matbaa-tü'd-Devle, 1928.
- Bestevi, Abdülalim Abdülazim. *el-Mehdi el-Muntazar fî dav'i'l-ehâdis ve'l-asari's-sahiha ve akvali'l-ulema ve arai'l-fıraki'l-muhtelif*. Mekke: el-Mektebetü'l-Mekkiyye, 1999/1420.
- el-Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmiü's-sahîh Sahîhu'l-Buhârî*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- el-Cürcânî, Seyyid Şerif. *Şerhu'l-Mevâkıf*. thk. Abdurrahman Umeyre. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1417/1997.
- Doğan, İsa. "Zeydiyye Mezhebi". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 3, (1989): 83-107.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eşâs es-Sicistânî. *es-Sünen*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Ebu Zehra, Muhammed. *el-İmam Zeyd: hayatuhu ve asruhu*. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabi, 1425/2005.
- Ebu Zehra, Muhammed. *İslam'da Fıkhi Mezhepler Tarihi*. çev. Abdülkadir Şener. 4 Cilt. Konya: Ayyıldız Matbaası, 1968.
- el-Ekva, İsmail b. Ali. *ez-Zeydiyye neş'etuha ve mu'takidatuha*. San'a: Mektebetü'l-Ceyli'l-Cedîd, 1428/2007.
- el-Eş'ari, Ebû'l-Hasan. *Makalatü'l-İslâmiyyin ve ihtilafü'l-musallin*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'n-Nehda'l-Mısriyye, 1950.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Mesih ve Mehdi İnancı Üzerine". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25, (1981): 179-214.
- Goldziher, Ignaz. *el-Akide ve's-şeria fi'l-İslâm*. trc: Muhammed Yusuf Musa vd. Kahire: Darü'l-Kütübi'l-Hadise, [t.y.].
- Gökalp, Yusuf. *Şii Gelenekte Alternatif Bir İktidar Mücadelesi Erken Dönem Zeydilik*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2014.

- Gökalp, Yusuf. "Zeydiyye Mezhebinin Görüşleri, Kültürel Miras ve İslam Düşüncesine Katkıları", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2, (2007): 95-112.
- el-Hadi ile'l-Hakk, Yahya b. el-Hüseyn b. el-Kasım b. İbrahim. *Cevâbu mesâili Ebi'l-Kâsım er-Râzî. Mecmûu resâili'l-İmâm el-Hâdî ile'l-Hakk Yahya b. el-Hüseyn b. el-Kâsım b. İbrahim* içinde. thk. Abdullah b. Muhammed eş-Şâzelî. Amman: Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekafiyye, 1421/2001.
- el-Hadi ile'l-Hakk, *Cevâbu mesâili'l-Hüseyn b. Abdullah et-Taberî. Mecmûu resâili'l-İmâm el-Hâdî ile'l-Hakk Yahya b. el-Hüseyn b. el-Kâsım b. İbrahim* içinde. thk. Abdullah b. Muhammed eş-Şâzelî. Amman: Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekafiyye, 1421/2001.
- el-Hadi ile'l-Hakk, *Cevâbu meseleti'n-nübüvve ve'l-imâme. Mecmûu resâili'l-İmâm el-Hâdî ile'l-Hakk Yahya b. el-Hüseyn b. el-Kâsım b. İbrahim* içinde. thk. Abdullah b. Muhammed eş-Şâzelî. Amman: Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekafiyye, 1421/2001.
- el-Hadi ile'l-Hakk, *Kitâbu usûli'd-dîn. Mecmûu resâili'l-İmâm el-Hâdî ile'l-Hakk Yahya b. el-Hüseyn b. el-Kâsım b. İbrahim* içinde. thk. Abdullah b. Muhammed eş-Şâzelî. Amman: Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekafiyye, 1421/2001.
- el-Hadi ile'l-Hakk, *Kitâbu'l-ahkâm fî'l-helal ve'l-haram*. thk. el-Murtaza b. Zeyd el-Mahadverî el-Hasenî. San'a: Mektebetü Bedr, 1434/2013.
- el-Hadi ile'l-Hakk, *Kitâbun fîhi marifetullah azze ve celle. Mecmûu resâili'l-İmâm el-Hâdî ile'l-Hakk Yahya b. el-Hüseyn b. el-Kâsım b. İbrahim* içinde. thk. Abdullah b. Muhammed eş-Şâzelî. Amman: Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekafiyye, 1421/2001.
- el-Hadi ile'l-Hakk, *Kitâbu da'vetin veccehe bihâ ilâ Ahmed b. Yahya b. Zeyd ve min kibelihî. Mecmûu resâili'l-İmâm el-Hâdî ile'l-Hakk Yahya b. el-Hüseyn b. el-Kâsım b. İbrahim* içinde. thk. Abdullah b. Muhammed eş-Şâzelî. Amman: Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekafiyye, 1421/2001.

- el-Hadi ile'l-Hakk, *Mes'ele fi'l-imâme, Mecmûu resâili'l-Îmâm el-Hâdî ile'l-Hakk Yahya b. el-Hüseyn b. el-Kâsım b. İbrahim* içinde. thk. Abdullah b. Muhammed eş-Şâzelî. Amman: Müessesetü'l-Îmam Zeyd b. Ali es-Sekafiyye, 1421/2001.
- Hasan Hudayri Ahmed. *Kıyamü'd-devleti'z-Zeydiyye fi'l-Yemen: 280-298 h. / 893-911 m.* Kahire: Mektebetu Medbuli, 1996.
- Hüseyn b. Bedreddin. *Yenâbü'n-nasiha fi'l-akâidi's-sahiha.* thk. el-Murtaza b. Zeyd el-Mahatvarî el-Hasenî. San'a: Mektebetü Bedr, 1422/2001.
- İbn Harun, Yahya b. el-Hüseyn. *Teysîru'l-metâlib fi emâli Ebî Tâlib.* thk. Abdullah b. Hammûd el-İzzî. San'a: Müessesetü'l-Îmam Zeyd b. Ali, 1422/2002.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saïd. *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehva ve'n-nihal.* 5 Cilt. Kahire: Mektebetü's-Selami'l-Alemiyye, [t.y.].
- İbn Kesir, Ebû'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihaye.* 14 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Maârif, 1410/1990.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen.* 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim. *Minhacü's-sünneti'n-Nebeviyye.* thk. Muhammed Reşad Salim. 9 Cilt. Riyad: Câmiatü'l-Îmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1986/1406.
- İbnü'l-Bıtrik, Şemseddin Yahyâ b. el-Hasan b. Hüseyn el-Esedî. *Umdetü uyûni sıhâhi'l-ahbâr.* Kum: Müessesetü Neşri'l-İslâmî, 1407.
- İbnü'l-Murtazâ, Mehdi-Lidinillâh Ahmed b. Yahyâ b. Murtaza. *Kitâbu'l-kalâid fi tashîhi'l-akâid, Mukaddime-i Kitabi'l-Bahri'z-zehhar el-câmi' li-mezahibi ulemai'l-emsar* içinde. San'a: Dârü'l-Hikmeti'l-Yemaniyye, 1988/1409.
- İbnü'l-Murtazâ, *Kitâbu'l-milel ve'n-nihal. Mukaddime-i Kitabi'l-Bahri'z-zehhar el-câmi' li-mezahibi ulemai'l-emsar* içinde. 5 Cilt. San'a: Dârü'l-Hikmeti'l-Yemaniyye, 1988/1409.
- İbnü't-Tıktakâ, Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ. *el-Fahrî fi'l-âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye.* Beyrut: Dâru Sâdır, [t.y.].

- el-İsfahânî, Ebu'l-Ferec. *Makâtilu't-tâlibîn*. thk. Ahmet Sakar. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat, 1427/2006.
- İsferayînî, Ebü'l-Muzaffer İmadüddin. *et-Tebîr fî'd-dîn ve temyizü'l-fırkatî'n-naciye anî'l-fırakî'l-hâlikîn*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1403/1983.
- el-Kâsımî, Ahmed b. Muhammed b. Salah eş-Şerefi. *Kitâbu iddeti'el-ekyâs fî şerhi meâni'l-esâs*, 2 Cilt. (San'a: Dâru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye 1415/1995.
- el-Kummî, Sa'd b. Abdullah Ebû Halef. *Kitâbü'l-makalat ve'l-fırak*. tsh. Muhammed Cevâd Meşkûr. Tahran: Merkez-i İntişarat-ı İlmi ve Ferhengi, 1360.
- Kutluay, Yaşar. *İslam ve Yahudi Mezhepleri*. İstanbul: Anka Yayınları, 2001.
- el-Küleynî, Muhammed b. Yakub. *Usûlu'l-Kâfi*, 8 Cilt. Beyrut: Menşûrâtü'l-Fecr, 1428/2007.
- Madelung, W. "al-Mahdi", *The Encyclopedia of Islam*. 5: 1230-1238. Leiden: E.J. Brill, 1986.
- Malâtî, Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman. *et-Tenbih ve'r-red ala ehli'l-ehva ve'l-bida*. thk. Muhammed Zeynuhum Muhammed Azb. Kahire: Mektebetu Medbuli, 1413/1992.
- el-Mansûr Billah, Abdullah b. Hamza b. Süleyman. *el-Ikdü's-semîn fî ahkâmî eimmeti'l-hâdîn*. thk. Abdüsselam b. Abbas. Amman: Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 1421/2001.
- Mes'udi, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali. *Mürücû'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*. thk. Kemal Hasan Mer'î. 4 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2005.
- Murtaza Muhammed b. Yahya el-Hadi. *el-İzâh, Mecmu': kütübü ve resaili'l-imam el-Murtaza Muhammed b. Yahya el-Hadi içinde*. 2 Cilt. Sa'de: Mektebetü't-Türasi'l-İslamiyye, 1423/2002.
- Müeyyed-Billah, Ebû İdris İmam Müeyyed-Billah Yahyâ b. Hamza b. Ali b. İbrahim Hüseyini. *et-Temhid fî şerhi Mealimi'l-adl ve't-tevhid*. thk. Hişam Hanefi Seyyid. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, 2008/1429.

- Müfid, Ebû Abdullah İbnü'l-Muallim Muhammed b. Muhammed. *Evâilü'l-makâlât fi'l-mezahib ve'l-muhtarat*. thk. İbrahim el-Ensârî. Meşhed: el-Mü'temerü'l-Alemi li-Elfiyyeti's-Şeyh el-Müfid, 1413.
- Müslim, b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmiü's-Sahîh*. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Naşi el-Ekber, Ebü'l-Abbas Abdullah b. Muhammed. *Mesâilü'l-imâme*. thk. Josef van Ess. Beyrut: Franz Steiner Verlag, 1971.
- en-Neşşâr, Ali Sami. *Neş'etü'l-fikri'l-felsefi fi'l-İslâm*. 3 Cilt. Kahire: Dârü'l-Maârif, [t.y.].
- Neşvanü'l-Himyeri, Ebû Saïd Neşvan b. Saïd. *Huru'l-Iyn*. thk. Kemal Mustafa. Beyrut: Dâru Âzâl, 1985.
- en-Nevbahtî, Ebû Muhammed Hasan b. Musa. *Fıraku's-Şia*. İstanbul: Matbaatü'd-Devle, 1931.
- er-Ressî, Ebû Muhammed Kâsım b. İbrâhim Kâsım b. İbrâhim. *Kitâbu'l-usûli't-tis'a. Mecmûu kütüb ve resâili'l-İmam Muhammed b. el-Kasım er-Ressî* içinde, thk. Abdülkerim Ahmed Cedban. Sa'de: Mektebetü't-Türasi'l-İslâmî, 1423/2002.
- Sırrı Giridi. *Ârau'l-milel*. İstanbul: A. M. Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1303.
- Subhi, Ahmed Mahmûd. *Fî ilmi'l-kelam: Zeydiyye*. Beyrut: Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1991.
- Subhi, Ahmed Mahmûd. *Nazariyyetü'l-imame leda's-şiatil-isna aşeriyye*. Beyrut: Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1991.
- Şehristanî, Ebü'l-Feth. *el-Milel ve'n-nihal*. thk. Ali Mühenna ve Ali Hasan Faûr. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1414/1993.
- Şeybî, Kamil Mustafa. *es-Sılatu beyne't-tasavvuf ve't-teşeyyu': anasırü's-şia fi't-tasavvuf*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Endelüs, 1982.
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ. *es-Sünen*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Ümit, Mehmet. *Zeydi İmamet Düşüncesinin Teşekkülü*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2012.

- Ümit, Mehmet. *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi Zeyd b. Ali'den Kâsım Ressî'nin Ölümüne Kadar*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.
- Ümit, Mehmet. "Zeydiyye Mezhebi, İmamet Anlayışı ve Sahabe Hakındaki Görüşleri", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2015): 93-118.
- Ümit, Mehmet. "Zeydilerle Hanefiler Arasındaki İlişkiler Üzerine". *IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu –Hanefîlik-Mâturidîlik- 05-07 Mayıs 2017* içinde, edit. Cengiz Çuhadar vd. 1: 181-194. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Matbaası, 2017.
- Ümit, Mehmet. "Hazar Zeydileri ve Mu'tezililer", *İslâmî İlimler Dergisi* 6/1 (2011): 231-254.
- Üzüm, İlyas. "Mutarrif eş-Şihâbî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31: 374-375. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Yahya b. Hüseyin b. Kasım b. Muhammed b. Ali. *Gâyetü'l-emânî fî aḥbâri'l-kutri'l-Yemânî*. thk. Saîd Abdülfettah Aşur. Kahire: Dârü'l-Katibi'l-Arabi, 1388/1968.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Mehdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28: 371-374. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Yücel, Fatih. "İlk Dönem Irak Hanefîlerinin Zeydî Usulüne Etkilerine Yönelik Bir İnceleme (Kerhi ve Ebû Abdullah el-Basrî Örneği)". *Diyanet İlmi Dergi* 52/2, (2016): 115-146.
- ez-Zeydî, el-Kâzım. *Mecmûatu'r-resâilî'l-mühimme havle'z-Zeydiyye*. [y.y.]: y.y., 1435/2014.